БІЛІ НОЧІ

Сентиментальний роман

Із спогадів мрійника

...Чи був він створений затим, Аби побуть з тобою хвилю, В сусідстві з серцем дорогим?..

І.В.. Тургенєв

НІЧ ПЕРША

Була чудова ніч, така ніч, яка тоді тільки хіба й може бути, коли ми молоді, ласкавий читачу. Небо було таке зоряне, таке ясне небо, що, глянувши на нього, мимохіть треба було спитати себе: невже ж можуть жити під таким небом усякі сердиті й примхливі люди? Це також молоде запитання, ласкавий читачу, дуже молоде, але хай господь частіше посилає його вам на душу!.. Кажучи про примхливих та всяких сердитих добродіїв, я не міг не пригадати й своєї доброзвичайної поведінки за весь цей день. Від самого ранку стала мене мучити якась дивовижна нудьга. Мені раптом здалося, що мене, самотнього, всі покидають та що всі від мене відступаються. Воно, звісно, кожен має право спитати: хто ж ці всі? Бо ось вісім уже років, як я живу в Петербурзі і майже жодного знайомства не зумів завести. Але навіщо мені знайомства? Мені й без того знаний весь Петербург; ось чому й здалося мені, що мене всі покидають, коли весь Петербург знявся і раптом виїхав на дачу. Мені страшно стало лишатися самому, і цілі три дні я блукав містом у глибокій тузі, абсолютно не тямлячи, що зо мною діється. Чи піду на Невський, чи піду в сад, чи блукаю набережною — жодного ебличчя з тих, кого звик зустрічати на тому самому місці о певній годині цілий рік. Вони, звичайно, не знають мене, та я їх знаю. Я близько їх знаю; я майже вивчив їхні фізіономії — і милуюся з них, коли вони веселі, і хандрю, коли

вони затуманяться. Я майже заприятелював з одним дідусем, котрого стрічаю що божого дня, о певній годині, на Фонтанці. Фізіономія така поважна, задумана; все шепоче собі під ніс і махає лівою рукою, а в правій у нього довга сучкувата тростина з золотим набалдашником. Навіть він помітив мене і душевно турбується мною. Коли б сталося, що мене не було б о певній годині на тому ж місці Фонтанки, я не маю сумніву, що на нього напала б хандра. Ось чому ми іноді мало не вітаємося один з одним, особливо якщо обидва в доброму настрої. Недавно, коли ми не бачилися цілі два дні і третього дня зустрілися, ми вже були й за капелюхи вхопилися, та гаразд, що отямилися вчасно, опустили руки і з співчуттям пройшли один повз одного. Мені також і будинки знані.: Коли я йду, кожен неначе забігає поперед мене на вулицю, дивиться на мене всіма вікнами й мало не вимовляє: "Здорові були; як ся маєте? І я, хвалити бога, здоровий, а до мене в травні додадуть поверх". Або: "Як ся маєте? А мене завтра в ремонт". Або: "Я мало не згорів та ще й перелякався" тощо. Серед них у мене є улюбленці, є близькі приятелі; один із них має намір лікуватися цього літа в архітектора. Умисне заходитиму щодня, щоб не залікували як-небудь, борони його господи!.. Але ніколи не забуду історії з одним прегарненьким ясно-рожевим будиночком. Це був такий миленький мурований будиночок, так привітно дивився на мене, так гордовито дивився на своїх незграбних сусід, що моє серце раділо, коли мені доводилося проходити мимо. Зненацька минулого тижня проходжу я вулицею, і як глянув на приятеля — чую жалісний крик: "А мене фарбують у жовте!" Лиходії! Варвари! Вони не зглянулися ні на що: ні на колони, ні на карнизи, і мій приятель пожовк, як канарка. В мене через це мало жовч не розлилася, і я досі ще не мав сили побачитися із спотвореним моїм бідолахою, якого розфарбували під колір піднебесної імперії.

Отже, ви розумієте, читачу, яким ото чином я знайомий з усім Петербургом.

Я вже сказав, що мене цілі три дні мучив неспокій, аж поки я здогадався, через віщо то. І на вулиці мені було недобре (того нема,

цього нема, куди подівся та-кий-то) — та й дома я був сам не свій. Два вечори дошукувався я: чого бракує мені в моєму кутку? чого так незручно було в ньому залишатися? — і непорозуміло оглядав я свої зелені, задимлені стіни, стелю, завішану павутинням, котре з великим успіхом розводила Мотро-на, передивлявся всі свої меблі, оглядав кожен стілець, думаючи, чи не тут лихо? (бо коли в мене хоч один стілець стоїть не так, як учора стояв, то я сам не свій), дивився на вікно, і все дарма... нітрохи не було легше! Я навіть надумав покликати Мотрону і тут же зробив їй батьківську догану за павутиння та й взагалі за неохайність; але вона тільки глянула на мене здивовано й пішла геть, слова не мовивши, так що павутиння ще й досі благополучно висить на місці. І аж сьогодні вранці я, нарешті, здогадався, в чому річ. Е! та це ж вони драпають від мене на дачу! Простіть за тривіальне слівце, але мені було не до високого стилю... бо ж усе, що тільки було в Петербурзі, або переїхало, або переїздило на дачу; бо ж кожний поважний добродій солідної постави, що наймав візника, в моїх очах ураз обертався на поважного батька родини, котрий після звичайних занять на посаді вирушав без речей в надра своєї фамілії, на дачу; бо ж у кожного перехожого був тепер уже зовсім особливий вигляд, що мало не промовляв до першого-ліпшо-го зустрічного: "Ми, панове, тут тільки так, мимохідь, а ось за дві години ми поїдемо на дачу". Чи відчинялося вікно, по котрому потарабанили спершу тоненькі, білі, як цукор, пальчики, і висувалася голівка гарненької дівчини, яка підкликала рознощика з вазонами квітів,— мені зараз же, тут же уявлялося, що ці квіти тільки так купується, тобто зовсім не на те, щоб тішитися весною й квітами в душній міській квартирі, а що всі переїдуть ось незабаром на дачу і квіти з собою повезуть. Мало того, я вже дійшов таких успіхів у своєму новому, особливому роді відкриттів, що міг уже безпомилково, тільки глянувши, визначити, на якій хто дачі живе. Мешканці Каменного та Аптекарського островів або Петергоф-ської дороги визначались завченою зграбністю манер, елегантними літніми костюмами й чудовими екіпажами, в яких вони поприїздили до міста. Жителі Парголова й там геть далі з першого погляду справляли враження своєю розсудливістю й солідністю; відвідувач Крестов-ського острова вирізнявся незворушно-веселим виглядом. Чи щастило мені зустрінути довгу процесію

биндюжників, що ліниво йшли з віжками в руках побіля возів, навантажених цілими горами всяких меблів, столів, стільців, диванів турецьких і нетурецьких та іншим хатнім добром, де, поверх усього цього, частенько сиділа, на самому вершку воза, недолуга куховарка, пильнуючи панського добра, як ока в лобі; чи дивився я на важко навантажені домашнім начинням човни, що пливли Невою або Фонтанкою до Чорної річки чи островів,— вози та човни подесятерялися, посотнялися в очах моїх; здавалося, все знялось і поїхало, все переселялося цілими караванами на дачу; здавалося, весь Петербург от-от обернеться на пустелю, так що, врешті, мені стало соромно, прикро й сумно; мені рішуче не було куди й не було чого їхати на дачу. Я ладен був піти з' кожним возом, поїхати з кожним добродієм поважної постави, що наймав візника; та жодне, жоднісіньке не запросило мене: наче забули мене, наче я для них був і справді чужий! Я ходив багато й довго, аж зовсім уже встиг, своїм звичаєм, забути, де я, коли раптом опинився біля застави. Вмить зробилося мені весело, і я ступив за шлагбаум, пішов поміж засіяними нивами й луками, не відчуваючи втоми, а тільки всією істотою своєю почував, що якийсь тягар спадає з душі моєї. Всі проїжджі дивилися на мене так привітно, от хіба тільки не віталися; усі були такі раді чогось, усі до одного курили сигари. І я був радий, як ще ніколи зо мною не траплялося. Наче я раптом опинився в Італії — отак дуже природа вразила мене, напівхворого городянина, який мало не задихнувся в міських стінах.

Є щось невимовно зворушливе в нашій петербурзькій природі, коли вона, з настанням весни, раптом виявить усю потугу свою, всі даровані їй від неба сили, опушиться, убереться в шати, розцвітиться квітами... Якось мимохіть нагадує вона мені ту дівчину, хирну й хвору, на котру ви дивитеся часом з співчуттям, часом з якоюсь жалісливою любов'ю, а часом просто не помічаєте її, але котра раптом, на одну мить, якось несподівано зробиться невимовно, дивно прекрасною, а ви, вражений, зачарований, мимохіть питаєте себе: яка сила змусила блищати таким вогнем ці сумні, задумані очі? що.викли-кало кров на ці бліді, схудлі щоки? що облило пристрастю ці ніжні риси обличчя? чому так здимаються ці груди? що так несподівано викликало силу, життя й

красу на обличчя сердешної дівчини, змусило його заблищати такою усмішкою, оживитися таким сяйливим, іскристим сміхом? Ви дивитеся довкола, ви когось шукаєте, ви здогадуєтеся... Та минає мить, і, може, назавтра ж ви зустрінете знову той самий задуманий і неуважливий погляд, як і перше, те саме бліде обличчя, ту саму покірливість і несмілість у рухах і навіть каяття, навіть сліди якоїсь мертвущої туги й досади за хвилинне захоплення... І шкода вам, що так хутко, так безповоротно зав'яла миттєва краса, що так облудно й марно блиснула вона перед вами — шкода тому, що навіть полюбити її вам не було часу...

А все-таки моя ніч була краща, ніж день! Ось як це було.

Я повернувся до міста дуже пізно, і вже вибило десяту, коли я став підходити до квартири. Дорога моя йшла набережною каналу, на якій о цій годині не стрінеш живої душі. Правда, я живу в найвіддаленішій частині міста. Я йшов і співав, бо, коли я щасливий, я неодмінно мугикаю щось сам собі, як і кожна щаслива людина, в котрої нема ні друзів, ні добрих знайомих і котрій у радісну хвилину нема з ким поділити своїх радощів. Раптом сталася зо мною найнесподіваніша пригода.

Осторонь, притулившись до поруччя каналу, стояла жінка; спершись ліктями на грати, вона, видимо, дуже уважно дивилася на каламутну воду каналу. На ній був премиленький жовтий капелюшок і кокетлива чорна мантилька. "Це дівчина, і неодмінно брюнетка",— подумав я. Вона, здається, не чула моєї ходи, навіть не ворухнулася, коли я пройшов мимо, затамувавши подих і з дуже калатаючим серцем. "Дивно! — подумав я.— Мабуть, вона про щось глибоко замислилась". І раптом я наче прикипів до місця. Мені почулося глухе ридання. Так! я не помилився: дівчина плакала. І за хвилину ще й ще схлипування. Боже мій! У мене серце стиснулось. І хоч який я несмілий з жінками, але ж це була така хвилина!.. Я вернувся, ступив до неї і неодмінно б мовив: "Панно!"— якби тільки не знав, що цей вигук уже тисячу разів вимовлялося в усіх російських великосвітських романах. Це саме й зупинило мене. Та поки я підшукував слово, дівчина отямилась,

оглянулась, схаменулася, понурилась і прослизнула повз мене набережною. Я зараз же пішов слідом за нею, але вона здогадалась, залишила набережну, перейшла через вулицю і пішла тротуаром. Я не посмів перейти через вулицю. Серце моє тріпотіло, як у спійманої пташки. Зненацька один випадок прийшов мені на допомогу.

На тому боці тротуару, неподалік від моєї незнайомки, раптом з'явився добродій у фраку, солідних років, але не можна сказати, щоб солідної ходи. Він ішов, похитуючись і обережно спираючись на стіну. Дівчина ж ішла, наче стрілка, квапливо й боязко, як узагалі ходять всі дівчата, котрі не хочуть, щоб хтось зголосився проводити їх уночі додому, і, звичайно, добродій, що хитався, нізащо не наздогнав би її, якби доля моя не напоумила його пошукати штучних засобів. Враз мій добродій, не мовивши нікому й слова, зривається з місця і мчить що є духу, біжить, здоганяючи мою незнайомку. Вона йшла як вітер, але хитний добродій наздоганяв, наздогнав, дівчина скрикнула — і... я благословляю долю за чудовий сучкуватий ціпок, що цим разом нагодився в моїй правій руці. Я миттю опинився на тому боці тротуару, миттю непроханий добродій збагнув, у чім річ, узяв до уваги невідпорний резон, замовк, відстав і, вже як ми були дуже далеко, протестував проти мене в досить енергійних термінах. Та до нас ледве долетіли слова його.

— Дайте мені руку,— сказав я моїй незнайомці,— і він не насміє більше до нас чіплятися.

Вона мовчки подала мені свою руку, ще тремтячу від хвилювання й переляку. О, непроханий добродію! Як я благословляв тебе цієї хвилини! Я мигцем глянув на неї: вона була премиленька й брюнетка — я вгадав; на її чорних віях ще блищали сльозинки недавнього переляку чи попереднього горя,— не знаю. Але на губах уже яскрі.ла усмішка. Вона теж глянула на мене спотайна, злегка почервоніла й понурилась.

— От бачите, навіщо ж ви тоді відігнали, мене? Якби я був тут, нічого б не сталося...

— Але я вас не знала: я думала, що ви також...

— А хіба ви тепер мене знаєте?

— Трошки. Ось, приміром, чого ви тремтите?

— О, ви вгадали з першого разу! — відповів я в захваті, що моя дівчина розумниця: це при красі ніколи не вадить.— Так, ви з першого погляду вгадали, з ким маєте справу. Я таки боязкий з жінками, я схвильований, не перечу, не менше, як були ви мить тому, коли цей добродій перелякав вас... Я якийсь переляканий тетіер. Наче сон, а я й уві сні не гадав, що розмовлятиму колись хоч з будь-якою жінкою.

— Як? Не-вже?

— Правда. Якщо рука моя тремтить, то це тому, що ніколи ще її не обхоплювала така гарненька маленька ручка, як ваша. Я зовсім відвик від жінок; власне я до них і не звикав ніколи; я ж бо сам-один... Я не знаю навіть, як розмовляти з ними. Ось і тепер не знаю — чи не бовкнув вам якоїсь дурниці? Скажіть мені прямо; попереджаю вас, я не уразливий...

— Ні, нічого, нічого; навпаки. І якщо вже ви наполягаєте, щоб я була відверта, то я вам скажу, що жінкам подобається така боязкість; а якщо ви хочете знати більше, то й мені вона теж подобається, і я не віджену вас від себе до самого дому.

— Ви зробите зо мною,— почав я, задихаючись від захвату,— що я зараз же перестану боятися, і тоді — прощайте всі мої засоби!..

— Засоби? Які засоби? До чого? Оце вже негарно.

— Вибачте, не буду, в мене з язика зірвалося; але як же ви хочете, щоб такої хвилини не було бажання...

— Сподобатися, чи що?

— Еге ж; та будьте, бога ради, будьте добрі. Подумайте, хто я! Мені ж ось двадцять шість років уже, а я нікого ніколи не бачив. Ну, як же я можу добре говорити, вправно й до речі? Вам же буде вигідніше, коли все буде відверто, не приховано... Я не вмію мовчати, коли серце в мені говорить. Ну, та все одно... Чи повірите, жодної жінки, ніколи, ніколи! Жодного знайомства! І тільки мрію кожного дня, що, врешті, колись зустріну кого-небудь. Ой коли б ви знали, скільки разів я був отак закоханий!..

— Та як же, в кого ж?..

— А ні в кого, в ідеал, у ту, котра присниться вві сні. Я створюю в мріях цілі романи. О, ви мене не знаєте! Правда, не можна ж без того; я стрічав двох-трьох жінок, та які вони жінки? Це все такі хазяйки, що... Але я вас насмішу, я розповім вам, що кілька разів думав заговорити, так, запросто, до якоїсь аристократки на вулиці, звісно, коли вона сама; заговорити, звичайно, боязко, шанобливо, палко; сказати, що гину в самотині, щоб вона не відганяла мене, що нема засобу пізнати хоч будь-яку жінку; переконати її, що це навіть обов'язок жінки не відкинути несмілого благання такої нещасної людини, як я. Що, нарешті, і все, чого я вимагаю, це тільки — сказати мені якихось два слова братніх, із співчуттям, не відігнати мене з першого кроку, повірити мені на слово, вислухати, що я казатиму, посміятися з мене, якщо схоче, подати мені надію, сказати мені два слова, тільки два слова, а далі нехай би ми з нею хоч і ніколи не зустрілися!.. Але ви смієтеся... Втім, я на те й кажу...

— Не досадуйте; я сміюся з того, що ви самі собі ворог, і якби ви спробували, то вам і пощастило б, може, хоч би й на вулиці діялося; чим простіше, тим краще... Жодна добра жінка, якщо тільки вона не дурна, а надто не сердита на щось тієї хвилини, не зважилася б відіслати вас без цих двох слів, про які ви так несміло благаєте... А втім, що я! Звичайно, визнала б вас за божевільного. Я ж судила по собі. Сама-бо я багато знаю, як люди на світі живуть!

— О, дякую вам,— закричав я,— ви не знаєте, що ви для мене тепер зробили!

— Добре, добре! Але скажіть мені, з1 чого ви довідалися, що я така жінка, з якою... ну, яку ви вважали гідною... уваги й дружби... одно слово, не хазяйка, як ви звете. Чому ви зважилися підійти до мене?

— Чому? Чому? Але ж ви були самі, той добродій занадто сміливий, тепер ніч: погодьтеся самі, що це обов'язок... !

— Ні, ні, ще перше, там, на тому боці. Ви ж хотіли підійти до мене? і

— Там, на тому боці? Алеія, далебі, не знаю, як відповідати; я боюся... Знаєте, я сьогодні був щасливий; я йшов, співав; я був за містом; в мене ще ніколи не бувало таких щасливих хвилин. Ви... мені, може, здалося... Ну, пробачте мені, якщо я нагадаю: мені здалося, що ви плакали, і я... я не міг чути цього... в мене стиснулося серце... О боже мій! Ну, та невже ж я не міг відчути туги за вас? Невже ж гріх було відчути до вас братнє співчуття?.. Вибачте, я сказав співчуття... Ну, та, одно слово, невже я міг образити вас тим, що мимохіть схотілося мені до вас підійти?..

— Облиште, годі, не кажіть,— мовила дівчина, потупившись і стиснувши мою руку.— Я сама винна, що заговорила про це; але я рада, що не помилилася в вас... Та ось уже я дома; мені треба сюди в провулок; тут два кроки... Прощайте, дякую вам...

— То невже ж, невже ми більше ніколи не побачимось?.. Невже це так і лишиться? •

— Бачите,— мовила, сміючись, дівчина,— ви хотіли спершу тільки двох слів, а тепер... А втім, я вам нічого не скажу... Може, й зустрінемось...

— Я прийду сюди завтра,— сказав я.— О, простіть мене, я вже вимагаю...

— Еге, ви нетерплячі... ви майже вимагаєте...

— Послухайте, послухайте! — перебив я її.— Простіть, якщо я знову скажу вам щось таке... Але ось що: я не можу не прийти сюди завтра. Я мрійник; у мене так мало справжнього життя, що я такі хвилини, як цю, як тепер, лічу так рідко, що не можу не повторювати цих хвилин у мріях. Я мріятиму про вас цілу ніч, цілий тиждень, весь рік. Я неодмінно прийду сюди завтра, саме сюди, на це ж місце, саме о цій годині, і буду щасливий, пригадуючи вчорашнє. Вже це місце миле мені. В мене вже є два-три такі місця в Петербурзі. Я навіть один раз заплакав, згадуючи, як ви... Звідки знати, може, й ви, десять хвилин тому, плакали, згадуючи... Але простіть мене, я знову забувся; ви, може, колись були тут особливо щасливі...

— Гаразд,— сказала дівчина,— я, певно, прийду сюди завтра, теж о десятій годині. Бачу, що я вже не можу вам заборонити... Ось яка річ: мені треба бути тут; не подумайте, щоб я вам призначала побачення; я попереджаю вас, мені треба бути тут для себе. Але от... ну, я вже вам просто скажу: це буде нічого, якщо й ви прийдете; по-перше, можуть знову бути неприємності, як сьогодні, та це набік... одно слово, мені просто хотілося б вас бачити... щоб сказати вам два слова. Тільки, бачите, ви не осудите мене тепер? Не подумайте, що я так легко призначаю побачення... Я б і не призначила, якби... Та нехай це буде моя таємниця! Тільки наперед уговор...

— Уговор! Кажіть, скажіть, скажіть усе заздалегідь; я на все згоден, до всього готовий,— скрикнув я в захваті,— я відповідаю за себе — буду слухняний, шанобливий... ви мене знаєте...

— Саме тому, що знаю вас, і запрошую вас на завтра,— мовила, сміючись, дівчина.— Я вас достеменно знаю. Але глядіть приходьте з

умовою; по-перше (тільки, будь ласка, зробіть, що я попрошу,— бачите, я кажу відверто), не закохуйтеся в мене... Цього не можна, запевняю вас. На дружбу я готова, ось вам рука моя... А закохатися не можна, прошу вас!

— Присягаюся вам,— закричав я, схопивши її ручку.

— Годі, не присягайтеся, я ж бо знаю, ви здатні спалахнути, як порох. Не судіть мене, якщо я так кажу. Коли б ви знали... В мене теж нікого нема, з ким би мені можна було слово мовити, в кого б поради спитати. Звичайно, не на вулиці ж шукати порадників, та ви виняток. Я вас так знаю, наче ми двадцять років уже були друзями... Правда ж, ви не зрадите?..

— Побачите... тільки я не знаю, як я вже доживу хоч добу.

— Спіть міцніше; добраніч — і пам'ятайте, що я вам уже звірилась. Але ви так хороше вигукнули допіру: невже ж здавати справу з кожного почуття, навіть з братнього співчування! Знаєте, це було так хороше сказано, що в мене зараз же майнула думка довіритися вам...

— Бога ради, але в чому? що?

— До завтра. Нехай це буде поки що таємницею. Тим краще для вас; хоч здаля на роман скидатиметься. Може, я вам завтра ж скажу, а може, ні... Я ще з вами наперед поговорю, ми познайомимося краще...

— О, та я вам завтра ж усе розкажу про себе! Але що це? Наче чудо зо мною діється... Де я, боже мій? Ну, скажіть, невже ви невдоволені з того, що не розгнівались, як зробила б інша, не відігнали мене на самому початку? Дві хвилини, і ви зробили мене навіки щасливим. Еге! щасливим; як знати, може, ви мене з собою помирили, розв'язали мої сумніви... Може, на мене находять такі хвилини.. Ну, та я вам завтра все розкажу, ви все знатимете, все...

— Гаразд, приймаю; ви й почнете...

— Згоден.

— До побачення!

— До побачення!

І ми розійшлися. Я ходив цілу ніч; я не міг зважитися повернутися додому. Я був такий щасливий... до завтра!

НІЧ ДРУГА

— Ну от і дожили! — сказала вона мені, сміючись і потискуючи мені обидві руки.

— Я тут уже дві години; ви не знаєте, що було зо мною цілий день!

— Знаю, знаю... але до діла. Знаєте, чого я прийшла? Не дурниці ж теревенити, як учора. Ось що: надалі нам треба розумніше робити. Я про все це вчора довго думала.

— В чому ж, у чому бути розумнішими? Щодо мене, я готовий; але ж, далебі, зо мною зроду не траплялося нічого розумнішого, як тепер.

— Справді? По-перше, прошу вас, не тисніть так моїх рук; по-друге, заявляю вам, що я про вас сьогодні довго роздумувала.

— Ну й чим же скінчилося?

— Чим скінчилося? Скінчилося тим, що треба все знову почати, бо на завершення всього я вирішила сьогодні, що я вас іще зовсім не знаю, що вчора я повелася, як дитина, як дівчинка, і, зрозуміло, вийшло так, що в

усьому винне моє добре серце, тобто я похвалила се0е, як і завжди кінчається, коли ми почнемо своє розбирати. І тому, щоб виправити помилку, я вирішила дізнатися про вас усе якнайдокладніше. Та що дізнаватися про вас нема в кого, то ви й мусите самі розповісти мені все, всі таємнощі. Ну, що ви за людина? Мерщій — починайте ж, розповідайте свою історію.

— Історію! — закричав я, перелякавшись.— Історію! Але хто вам сказав, що в мене є моя історія? В мене нема історії...

— То як же ви жили, коли нема історії? — перебила вона сміючись.

— Зовсім без ніяких історій! Так ж-ив^-як у "ас-кажуть, сам по собі, тобто сам-самісінький,— сам, цілком сам,— розумієте, що таке сам?

— Та як сам? Тобто ви нікого ніколи не бачили?

— О ні, бачити я бачу,— а все ж я сам.

— Що ж, ви хіба не розмовляєте ні з ким?

— У точному розумінні, ні з ким.

— Та хто ж ви такий, поясніть! Стривайте, я здогадуюсь: у вас, мабуть, є бабуся, як і в мене. Вона сліпа, і ось уже ціле життя нікуди мене не пускає, аж я майже зовсім розучилася розмовляти. А коли я років два' тому напустувала, то вона бачить, що мене не вдержиш, узяла прикликала мене та й приколола шпилькою моє плаття до свого — і так ми відтоді й сидимо цілі дні; вона панчоху в'яже, хоч і сліпа; а я біля неї сиди, ший або книжку вголос їй читай — такий дивацький звичай, що ось уже два роки приколота...

— Ой боже мій, яке нещастя! Та ні ж, у мене нема такої бабусі.

— А коли нема, то як це ви можете дома сидіти?..''

— Послухайте, ви хочете знати, хто я такий?

— Авжеж, авжеж!

— У точному розумінні слова?

— В найточнішому розумінні слова! . — Ну, то прошу, я — тип.

— Тип, тип! Який тип? — закричала дівчина, зареготавши так, наче їй цілий рік не вдавалося сміятись.— Та з вами превесело! Дивіться: ось тут є лавка; сядьмо! Тут ніхто не ходить, нас ніхто не почує, і — починайте ж вашу історію! Бо, ви вже мене не впевните, у вас є історія, а ви тільки таїтеся. По-перше, що це таке тип?

— Тип? Тип — це оригінал, це така кумедна людина! — відповів я, сам розреготавшись слідом за її дитячим сміхом.— Це такий характер. Слухайте: знаєте ви, що таке мрійник?

— Мрійник! Дозвольте, та як не знати? Я сама мрійник! Часом сидиш біля бабусі, і чого-чого до голови не закладеться. Ну, от і почнеш мріяти та так роздумаєшся — ну, просто за китайського принца віддаюсь... А воно ж іноді й добре — мріяти! Втім, ні, бог його знає! Особливо коли є й без того про що. думати,— додала дівчина цим разом досить серйозно.

— Чудово! Вже коли ви раз віддавалися за богдихана китайського, то, виходить, цілком мене зрозумієте. Ну, слухайте... Але дозвольте: я ж іще не знаю, як вас звуть?

— Нарешті! От рано згадали!

— Ой боже мій! Та мені й на думку не спало, мені було й так добре... І

— Мене звуть — Настенька..

— Настенька! Та й годі? 1

— Та й годі! Та невже вам мало, невситимий ви отакий!

— Мало? Багато, багато, навпаки, дуже багато, На-стенько, добренька ви дівчино, коли з першого разу стали для мене Настенькою!

— Ото ж то бо! Ну!

— Ну от, Настенько, слухайте-но, яка тут виходить смішна історія.

Я сів біля неї, набрав педантськи серйозної пози і почав наче по-писаному:

— Є, Настенько, коли ви того не знаєте, є в Петербурзі дивовижні куточки. До цих місць мовби не заглядає те сонце, яке світить для всіх петербурзьких людей, а заглядає якесь інше, нове, ніби умисне замовлене для цих кутків, і світить на все іншим, особливим світлом. У цих кутках, люба Настенько, виживається начеб зовсім інше життя, не подібне до того, що біля нас кипить, а таке, яке може бути в тридесятому невідомому царстві, а не в нас, за нашого серйозного-пресерйозного часу. Ось це життя і є суміш чогось суто фантастичного, палко-ідеального і разом із тим (на жаль, Настенько!) тьмяно-прозаїчного й звичайного, щоб не сказати: неймовірно пошлого.

— Ху! господи боже мій! яка передмова! Що ж це таке я почую? '

— Почуєте ви, Настенько (мені здається, я ніколи не стомлюся називати вас Настенькою), почуєте ви, що в цих кутках проживають химерні люди — мрійники. Мрійник — якщо потрібне його докладне визначення — не людина, а, знаєте, якась істота середнього роду. Оселяється він здебільшого десь у неприступному кутку, немов таїться в ньому навіть від денного світла, і вже як залізе до себе, то так і приросте до свого кутка, мов слимак, або принаймні він дуже схожий щодо цього на ту цікаву тварину, котра й тварина і будинок разом і котру звуть черепахою. Як ви гадаєте, чому він так любить свої чотири стіни, пофарбовані неодмінно зеленою фарбою, задимлені, похмурі й недозволенно обкурені? Чому цей смішний добродій, коли його приходить навідати хтось із його нечисленних знайомих (а кінчає він тим, що знайомі всі в нього переводяться), чому ця смішна людина стрічає його так сконфузившись, так змінившись на обличчі і так збентежившись, наче вона щойно вчинила в своїх чотирьох стінах злочин, наче вона фабрикувала фальшиві папірці або якісь віршики, щоб відіслати до журналу при анонімному листі, де пишеться, що справжній поет уже вмер та що друг його за священний обов'язок має опублікувати йогр вірші? Чому, скажіть мені, Настенько, розмова так не клеїться в цих двох співрозмовників? Чому ні сміх, ні якесь метке слівце не злітає з язика зчудованого приятеля, який зненацька ввійшов, хоч іншим разом він дуже полюбляє і сміх, і метке слівце, й розмови про прекрасну стать, і інші веселі теми? Чому ж, нарешті, цей приятель, певно недавній знайомий, і за першим візитом,— бо другого в такому випадку вже не буде і приятель удруге не прийде,— чому сам приятель так конфузиться, так костеніє, попри всю свою дотепність (якщо тільки вона в нього є), дивлячись на спантеличене обличчя господаря, котрий і сам уже встиг зовсім розгубитися й збитися з останнього глузду після велетенських, але марних зусиль розгладити й розцвітити розмову, виявити з свого боку знання світськості, теж заговорити про прекрасну стать і хоч такою покірливістю сподобатися бідному —відвідувачеві, що не туди потрапив, помилково прийшовши до нього в гостину? Чому, врешті, гість раптом хапається за капелюха й хутко іде геть, зненацька згадавши про нагальну справу, якої ніколи не бувало, і сяк-так вивільнює свою руку з гарячих потисків господаря, котрий усяко

намагається показати своє каяття й надолужити втрачене? Чому цей приятель регочеться, вийшовши за двері, тут же дає самому собі слово ніколи не приходити до цього дивака,— хоч цей дивак по суті й чудовий хлопець,— і водночас ніяк не може відмовити своїй уяві маленької примхи: порівняти, хоч віддалено, фізіономію свого недавнього співрозмовника за весь час побачення з виглядом того нещасного котятка, котре пом'яли, залякали й всіляко покривдили діти, зрадливо захопивши його в полон, сконфузили вкрай, котре забилося, нарешті, від них під стілець, у темряву, і там цілу годину на дозвіллі мусило наїжуватися, відфоркуватися й мити своє ображене рильце обома лапами та довго ще потому вороже дивитися на природу й життя, ба навіть на подачку з панського обіду, яку припасла для нього жаліслива ключниця? — Слухайте,— перебила Настенька, що весь час

слухала мене здивовано* розкривши очі й ротика,— слухайте: я зовсім не знаю, чому, це все чинилося й чому саме ви ставите мені такі смішні запитання; але що я знаю напевно, то це те, що всі |ці пригоди трапилися неодмінно з вами, від слова до слрва.

— Безперечно,— відповів я з найсерйознішою міною.

— Ну, коли безперечно, то кажіть далі,— мовила Настенька,— бо мені дуже кортить знати, чим це скінчиться.

— Ви хочете знати, Настенько, що таке робив у своєму кутку наш герой, або, краще сказати, я, бо герой усього цього — я, своєю власною скромною особою; ви хочете знати, чому я так переполохався й стерявся на цілий день від несподіваного візиту приятеля? Ви хочете знати, чому я так схопився, так почервонів, коли відчинили двері до моєї кімнати, чому я не вмів прийняти гостя і так ганебно загинув під тягарем власної гостинності?

— Авжеж, авжеж! — відповіла Настенька.— В цьому й річ. Слухайте: ви чудово розповідаєте, але чи не можна розповідати якось не так чудово? А то ви говорите, наче книжку читаєте.

— Настенько! — відповів я поважним і сувор.им голосом, ледве втримуючись від сміху.— Люба Настенько, я знаю, що я розповідаю чудово, але — пробачте, інакше я розповідати не вмію. Тепер, люба Настенько, тепер я скидаюсь на духа царя Соломона, котрий був тисячу літ у кубушці, під сімома печатями, й з котрого, нарешті, зняли ці всі сім печатей. Тепер, люба Настенько, коли ми зійшлися знову після такої довгої розлуки,— бо я давно вже знав вас, Настенько, бо я давно вже когось шукав, а це знак, що я шукав саме вас та що нам судилося тепер побачитися,— тепер у моїй голові відкрилися тисячі клапанів, і я мушу пролитися рікою слів, а то я задихнусь. Отже, прошу не перебивати мене, Настенько, а слухати і покірливо, і слухняно: інакше — я замовкну.

— Ні-ні-ні! Ніяк! Кажіть! Тепер я не мовлю й слова.

— Тож далі: є, друже мій Настенько, в моєму дні одна година, яку я надзвичайно люблю. Це та сама година, коли закінчуються майже всі справи, посади й обов'язки, і всі поспішають додому пообідати, лягти відпочити, і тут же, дорогою, винаходять й інші веселі теми на вечір, ніч та й на весь вільний час, що лишається. О цій годині й наш герой,— бо вже дозвольте мені* Настенько, розповідати від третьої особи, бо від першої

розповідати це все страшенно соромно,— так от о цій годині й наш герой, котрий теж був не без діла, прямує за іншими. Але дивне почуття утіхи грає на його блідому, мовби трохи пом'ятому обличчі. Небайдужно дивиться він на вечірню зорю, що спроквола гасне на холодному

петербурзькому небі. Коли я кажу — дивиться, то я брешу: він не дивиться, а споглядає якось підсвідомо, наче стомлений або зайнятий водночас якоюсь іншою, цікавішою річчю, так що хіба побіжно, майже мимохіть, може приділити час на все довкола. Він вдоволений, бо покінчив до завтра з досадними для нього справами, і ра-дий, як школяр, котрого випустили з класної лави до улюблених ігор та пустощів. Подивіться на нього збоку, Настенько: ви враз побачите, що радісне почуття вже щасливо подіяло на його слабкі нерви й хворобливо роз'ятрену фантазію. Ось він про щось замислився... Ви думаєте про обід? про сьогоднішній вечір? На що він так дивиться? Чи на оцього добродія солідної постави, котрий так картинно вклонився дамі, що прокотила повз нього прудконогими кіньми в блискучій кареті? Ні, Настенько, що йому тепер до всіх цих дрібниць! Він тепер уже багатий своїм особливим життям; він якось ураз став багатим, і прощальний промінь згасаючого сонця недарма так весело блиснув перед ним, викликавши з зігрітого серця цілий рій вражень. Тепер він ледве помічає ту дорогу, на якій перше найдрібніша дрібниця могла вразити його. Тепер "богиня фантазії" (якщо ви читали Жуковського, люба Настенько) вже заткала примхливою рукою свою золоту основу й стала розвивати перед ним візерунки небувалого, химерного життя — і, хто знає, може, перенесла його примхливою рукою на сьоме кришталеве небо з чудового гранітного тротуару, яким він іде додому. Спробуйте зупинити його тепер, спитайте його зненацька: де він тепер стоїть, якими вулицями йшов? — він напевно б нічого не пригадав, ні того, де ходив, ні того, де тепер стояв, і, почервонівши з досади, неодмінно збрехав би щось для пристойності. Ось чому він так здригнувся, мало не закричав і перелякано оглядівся кругом, коли одна дуже поважна бабуся чемненько зупинила його серед тротуару й почала розпитувати його про дорогу, яку вона загубила. Нахмурившись з досади, простує він далі, ледве помічаючи, що не один перехожий усміхнувся, на нього дивлячись, і обернувся вслід йому та що якась маленька дівчинка, боязко давши йому дорогу, голосно засміялася, подивившись пильно на його широку споглядальну усмішку й жести руками. Але, та ж таки фантазія підхопила в своєму грайливому леті й бабусю, й цікавих перехожих, і дівчинку, що сміялася, і мужичків, котрі тут же вечеряють

на своїх баркрх, запрудивши Фонтанку ^(припустімо, що саме нею проходив тоді наш герой), Даткала пустотливо всіх і все в свою канву, як мух у павутиння, і з новим надбанням дивак уже ввійшов до себе в утішну нірку, вже сів обідати, вже давно пообідав і отямився аж тоді, коли задумлива й завжди сумна Мо-трона, котра йому прислужує, вже все поприбирала з столу й подала йому люльку, отямився і з подивом пригадав, що він уже пообідав, рішуче не помітивши, як це сталося. В кімнаті потемніло; на душі в нього пусто й смутно; ціле царство мрій зруйнувалося круг нього, зруйнувалося без шуму й тріску, пронеслось, як сновиддя, а він і сам не пам'ятає, що йому ввижалося. Але якесь темне відчуття, від котрого злегка заскімлили й хвилюються груди його, якесь нове бажання спокусливо лоскоче й дратує його фантазію й непомітно скликає цілий рій нових примар. У маленькій кімнаті панує тиша; самотина й лінощі ніжать уяву; вона запалюється злегка, злегка закипає, як вода в кав'янику старої Мотрони, що безтурботно правиться поруч, у кухні, готуючи свою куховарочну каву. Ось уява вже злегка проривається спалахами, ось уже й книжка, взята без мети й навмання, випадає з рук мого мрійника, який не дійшов і до третьої сторінки. Уява його знову настроєна, збуджена, і раптом знову новий світ, нове, чарівне життя блиснуло перед ним у блискучій своїй перспективі. Новий сон — нове щастя! Новий прийом витонченої, сласної отрути! О, що йому в нашому справжньому житті! На його підкуплений погляд ми з вами, Настенько, живемо так ліниво, повільно, мляво; на його погляд ми всі такі невдо-волені з нашої долі, так нудимось нашим життям! Та й справді, дивіться, яке на перший погляд усе між нами, дійсно, холодне, понуре, наче сердите... "Бідні!" — думає мій мрійник. Та й не диво, що думає! Погляньте на ці чародійні примари, котрі так чарівно, так примхливо, так безкрає й широко складаються перед ним у такій чарівливій, одухотвореній картині, де на першому плані, першою людиною, звичайно ж, він сам, наш мрійник, своєю дорогою особою. Погляньте, які різноманітні пригоди, який нескінченний рій запальних мріянь. Ви спитаєте, може, про що він мріє? Навіщо це питати! Та про

все... про роль поета, спершу невизнаного, а потім увінчаного; про дружбу з Гофманом; Варфоломіївська ніч, Діана Верной, геройська роль

при здобутті Казані Іваном Васильовичем, Клара Мовбрай, Євфія Денс, собор прелатів і Гус перед ними, повстання мертвих у Роберті (пам'ятаєте музику? Кладовищем тхне!), Мінна і Бренда, битва при Березині, читання поеми у графині В—Ї-Д—ї, Дантон, Клеопатра еі ОБІІ атапіі *, домик у Коломні, свій куточок, а поруч любе створіння, яке слухає вас зимового вечора, розкривши ротика й оченята, як слухаєте ви тепер мене, моє маленьке ангелятко... Ні, Настень-ко, що йому, що йому, сласному неробі, в тому житті, в яке нам так хочеться з вами? Він думає, що це бідне, жалюгідне життя, не передбачаючи, що й для нього, може, колись проб'є сумна година, коли він за один день цього жалюгідного життя віддасть усі свої фантастичні роки, та ще й не за радість, не за щастя віддасть, і вибирати не схоче в ту годину журби, каяття й безборонного горя. Але поки ще не настав він, цей грізний час, — герой наш нічого не бажає, бо він вище бажань, бо з ним усе, бо він пересичений, бо він сам художник свого життя і творить його собі щогодини за новою сваволею. І так же легко, так природно створюється цей казковий, фантастичний світ! Неначе й справді це все не примара! Далебі, ладен вірити іноді, що все це життя не збудження чуттів, не міраж, не омана уяви, а що воно таки дійсне, справжнє, існуюче! Чому ж, скажіть, Настенько, чому ж у такі хвилини утруднюється віддих? Чому ж, якимись чарами, якимсь незнаємим свавіллям, прискорюється пульс, бризкають сльози з очей мрійника, горять його бліді, зволожені щоки й такою непереборною відрадою сповнюється все існування його? Чому ж цілі безсонні ночі збігають, як одна мить, у невичерпній веселості й щасті, і коли зоря блисне рожевим променем у вікна і світанок освітить похмуру кімнату своїм сумнівним фантастичним світлом, як у нас, у Петербурзі, наш мрійник, втомлений, змучений, кидається на ліжко й засинає в завмираннях від захвату свого хворобливо-зворушеного духу й з таким томливо-солодким болем у серці? Так, Настенько, обманешся й мимохіть зачужа повіриш, що пристрасть справжня, щира хвилює душу його, мимохіть повіриш, що є живе, відчутне на дотик у його безплотних мріях! І яка ж омана — ось, наприклад, кохання зійшло в його груди з усією невичерпною радістю, 1 та її коханці (італ.).

з усіма томливими муками... Тільки гляньте на нього і переконаєтесь! Чи повірите ви, люба Настенько, дивлячись на нього, що він справді ніколи не знав тієї, котру він так кохав у своїй нестямній {мрії? Невже він бачив її тільки в самих знадливих примарах і йому тільки снилася ця пристрасть? Невже й." справді не пройшли вони руч-об-руч стільки років свога життя — самі, вдвох, відкинувши весь світ і з'єднавши кожне свій світ, своє життя з життям друга? Невже не вона, пізньої години, коли настала розлука, не вона лежала, ридаючи й нудьгуючи, на грудях його, не чуючи бурі, що розбурхалася під суворим небом, не чуючи вітру, котрий зривав і заносив сльози з чорних її вій? Невже все це була мрія — і цей сад, сумний, занедбаний і дикий, з доріжками, зарослими мохом, самотній, понурий, де вони так часто ходили вдвох, надіялися, тужили, кохали, кохали одне одного так довго, "так довго й ніжно"! І цей химерний прадідівський дім, де жила вона стільки часу самітно й журно, з старим, понурим чоловіком, завжди мовчазним і жовчним, котрий лякав їх, полохливих, як дітей, що сумно й боязко таїли одне від одного кохання своє? Як вони мучились, як боялися вони, яке невинне, чисте було їхнє кохання і які (звісно ж, Настенько) лихі були люди! І боже мій, невже не її зустрів він згодом, далеко від берегів своєї батьківщини, під чужим небом, південним, гарячим, у дивному вічному місті, в блиску балу, при громі музики, в палаццо (неодмінно в палаццо), потонулому в морі вогнів, на цьому балконі, повитому миртом і трояндами, де вона, впізнавши його, так квапливо зняла свою маску і, прошепотівши: "Я вільна", затремтівши, кинулась у його обійми, і вони, скрикнувши від захвату, пригорнувшись одне до одного, вмить забули й горе, й розлуку, і всі муки, і похмурий дім, і старого чоловіка, і понурий сад на далекій батьківщині, і лавку, на якій, з останнім палким поцілунком, вона вирвалася із занімілих у розпачливій муці обіймів його... О, погодьтеся, Настенько, що схопишся, зніяковієш і почервонієш, як школяр, котрий допіру запхав у кишеню вкрадене з сусіднього садка яблуко, коли який-небудь довготелесий, здоровий хлопець, веселун і балясник, ваш незваний приятель, відчинить ваші двері й крикне, мов нічого не було: "А я, брат, сю хвилину з Павловська!" Боже мій! Старий граф умер, настає невимовне щастя,— а тут люди приїздять з Павловська!

Я патетично замовк, скінчивши мої патетичні вигуки.

Пам'ятаю, що мені страшенно хотілося якось через силу зареготати, бо я вже відчував, що в мені заворушилось якесь вороже бісеня, що мені вже починало перехоплювати горло, посмикувати підборіддя та що дедалі більше зволожувалися очі мої... Я сподівався, що Настенька, яка слухала мене, розкривши свої розумні оченята, зарегоче всім своїм дитячим, нестримно-веселим сміхом, і вже жалкував, що зайшов далеко, що даремно розповів те, що давно вже накипіло в моєму серці, про що я міг говорити як по-писаному, бо давно вже я виготував над самим собою вирок, і тепер не втримався, щоб не зачитати його, признатися, не сподіваючись, що мене зрозуміють; та, на мій подив, вона промовчала, трохи згодом злегка потисла мені руку і з якимсь боязким співчуттям спитала:

— Невже ви й справді так прожили все своє життя?

— Все життя, Настенько,— відповів я,— все життя і, здається, так і скінчу!

— Ні, цього не можна,— сказала вона турботно,— цього не буде; так, чого доброго, і я проживу все життя біля бабусі. Послухайте, а знаєте ви, що це зовсім негарно так жити?

— Знаю, Настенько, знаю! — скрикнув я, не стримуючи більше свого почуття.— І тепер знаю ліпше, ніж будь-коли, що я змарнував усі свої найкращі роки! Тепер я це знаю і відчуваю болючіше від усвідомлення, що сам бог послав мені вас, мого доброго ангела, щоб сказати мені це й довести. Тепер, коли я сиджу біля вас і розмовляю з вами, мені вже й страшно подумати про майбутнє, бо в майбутньому — знову самотність, знову це затхле, непотрібне життя; і про що мріяти буде мені, коли я вже наяву біля вас був такий щасливий! О, будьте благословенні ви, люба дівчино, за те, що не відтрутили мене з першого разу, за те, що я можу вже сказати, що жив хоч два вечори в моєму житті!

— Ох, ні, ні! — закричала Настенька, і сльозинки заблисли на очах її. — Ні, так не буде більше; ми так не розстанемось! Що таке два вечори!

— Ох, Настенько, Настенько! Та чи знаєте ви, як надовго помирили мене з самим собою? Чи знаєте ви, що я тепер не буду вже думати про себе так погано, як іноді думав? Чи знаєте ви, що, може, я не буду більше нудьгувати за тим, що вчинив злочин і гріх у моєму житті, бо таке життя є злочин і гріх? І не думайте, щоб я вам перебільшував щось, бога ради, не думайте цього,

Настенько, бо на мене іноді находять хвилини такої— туги, такої туги... Бо мені вже починає здаватися в ці хвилини, що я ніколи не буду здатен почати жити справжнім життям, бо мені вже здавалося, що я втратив усякий такт, усяке чуття в справжньому, дійсному; бо я, нарешті, проклинав сам себе; бо після моїх фантастичних ночей на мене вже находять хвилини протвереження, котрі жахливі! Тим часом чуєш, як довкола тебе гримить і кружляє в життєвому вихорі людська юрба, чуєш, бачиш, як живуть люди — живуть наяву, бачиш, що життя для них не заказане, що їхнє життя не розлетиться, як сон, як видиво, що їхнє життя вічно оновлюється, вічно юне, і жодна година його не подібна до іншої, тоді як сумна й до пошлості одноманітна ляклива фантазія, раба тіні, ідеї, раба першої хмари, яка раптом застеле сонце й стисне тугою справжнє петербурзьке серце, котре так дорожить своїм сонцем,— а вже в тузі яка фантазія! Почуваєш, що вона, врешті, стомлюється, вичерпується в повсякчасному напруженні ця невичерпна фантазія, бо ти ж мужнієш, виживаєш із попередніх своїх ідеалів: вони розбиваються на порох, на уламки; і як нема іншого життя, то доводиться будувати його з цих самих уламків. А тим часом душа хоче й просить чогось іншого! І даремно мрійник порпається, як у попелі, у своїх старих мріях, шукаючи в цьому попелі хоч будь-якої іскорки, щоб роздмухати її, відновленим вогнем пригріти похолоділе серце й воскресити в ньому знову все, що було перше таке миле, що зворушувало душу, що кип'ятило кров, що виривало сльози з очей і так розкішно дурило! Чи знаєте, Настенько, до чого я дійшов? Чи знаєте, що я вже мушу справляти роковини своїх відчуттів, роковини того, що було перше таке

миле, чого власне ніколи не бувало,— бо ці роковини справляються все по тих самих дурних, безплотних мріях,— і робити це тому, що й цих дурних мрій нема, тому, що нічим їх вижити; адже й мрії виживаються! Чи знаєте, що я люблю тепер пригадати й навідати в певний строк ті місця, де був щасливий колись по-своєму, люблю укласти своє теперішнє під лад безповоротно вже минулому і часто блукаю, як тінь, без потреби й без мети, смутно й сумно, петербурзькими завулками та вулицями. Які все спомини! Пригадується, наприклад, що ось тут якраз рік тому, якраз у цей самий час, о цій же годині, цим же тротуаром никав я так само одиноко, так само смутно, як і тепер! І пригадуєш, що й тоді мрії були сумні, і хоч і перше була не краще, та все ж якось почуваєш, що мовби й легше, й спокійніше було жити, що не було цієї чорної думи, котра тепер причепилася до мене; що не було цих докорів совісті, докорів похмурих, безрадісних, що ні вдень ні вночі тепер не дають спокою. І питаєш себе: де ж мрії твої? І похитуєш головою, кажеш: як швидко летять роки! І знову питаєш себе: що ж ти зробив з роками своїми? Куди ти сховав свій кращий час? Жив ти чи ні? Вважай, кажеш собі, вважай, як на світі стає холодно. Минуть іще роки, і за ними прийде похмура самотність, прийде з костуром трясуча старість, а за ними туга й сум. Зблякне твій фантастичний світ, завмруть, зав'януть мрії твої й обсиплються, як жовте листя Зг дерев... О Настенько! Адже сумно буде лишатися самому, самому-самісінькому і не мати навіть за чим пошкодувати — нічого, нічого як є... бо все, що втратив, все це, все було ніщо, дурний, круглий нуль, було саме лише мріяння!

— Ну, не розжалоблюйте мене більше! — промовила Настенька, втираючи сльозинку, що викотилась з очей її.— Тепер край! Тепер ми будемо вдвох; тепер, хоч би що сталося зо мною, ми вже ніколи не розлучимось. Слухайте. Я проста дівчина, я мало вчилася, дарма що бабуся наймала мені вчителя; але, далебі, я вас розумію, бо все, що ви мені переказали тепер, я вже сама пережила, коли бабуся приколювала мене до плаття. Звичайно, я б так гарно не розповіла, як ви розповіли, я не вчилася,— боязко додала вона, бо все ще відчувала якусь повагу до моєї патетичної промови й до мого високого стилю,— але я дуже рада, що ви цілком відкрилися мені. Тепер я вас знаю, зовсім, усього знаю. І

знаєте що? Я вам хочу розповісти й свою історію, всю, не криючись, а ви мені потім дасте пораду за те. Ви дуже розумна людина; обіцяєте ви, що дасте мені цю пораду?

— Ой Настенько,— відповів я,— я хоч і ніколи не був порадником, і тим паче розумним порадником, але бачу тепер, що коли ми завжди так житимемо, то це буде якось дуже розумно, і кожне одне одному надає 'силу розумних порад! Ну, гарненька моя Настенько, яку ж вам пораду? Кажіть мені просто; я тепер такий веселий, щасливий, сміли й розумний, що по слово до кишені не полізу.

— Ні, ні! — перебила Настенька засміявшись.— Мені потрібна не сама розумна порада, мені потрібна порада сердечна, братня, так, немовби ви вже вік свій любили мене!

— Гаразд, Настенько, гаразд! — закричав я в захваті.— І якби я вже двадцять років вас любив, то все ж не любив би дужче, ніж тепер!

— Руку вашу! — сказала Настенька.

— Ось вона! — відповів я, простягаючи їй руку.

— Отже, почнімо мою історію!

Історія Настеньки

— Половину історії ви вже знаєте, тобто ви знаєте, що в мене є стара бабуся...

— Якщо друга половина така ж недовга, як і ця...— перебив був я засміявшись.

— Мовчіть і слухайте. Насамперед умова: не перебивати мене, а то я, глядіть, зіб'юся. Ну, слухайте ж смирно.

Є в мене стара бабуся. Я до неї потрапила ще дуже маленькою дівчинкою, бо в мене померли і мати, й батько. Треба гадати, що бабуся перше була багатшою, бо й тепер згадує про кращі дні. Вона ж мене вивчила по-французькому й потім найняла мені вчителя. Коли іиені було п'ятнадцять років (а тепер мені сімнадцять), вчитися ми скінчили. Ось тоді саме я й напустувала; що вже я скоїла — я вам не скажу; годі того, що провина була невелика. Тільки одного ранку бабуся підкликала — мене до себе і сказала, що як вона сліпа, то за мною не углядить, узяла шпильку й приколола моє плаття до свого, та тут і додала, що так ми будемо все життя сидіти, якщо, звісно, я не зроблюся кращою. Одно слово, перший час відійти ніяк не можна було: і працюй, і читай, і вчись — усе біля бабусі. Я була спробувала якось схитрувати та й умовила сісти на моє місце Феклу. Фекла — наша служниця, вона глуха. Фекла сіла замість мене; бабуся саме заснула в кріслі, а я пішла недалеко, до подруги. Ну, погано й скінчилося. Бабуся без мене прокинулась і про щось спитала, гадаючи, що я все ще сиджу смирно на місці. А Фекла бачить, що бабуся питається, а сама не чує про що, думала, думала, що їй робити, відстебнула шпильку та й кинулась тікати...

Тут Настенька зупинилась і зайшлася реготом. Я засміявся разом із нею. Вона зараз же перестала.

— Слухайте, ви не смійтеся з бабусі. Це я сміюсь, бо смішно... Що ж діяти, коли бабуся, справді, така, а тільки я її все ж трошки люблю. Ну, та тоді й перепало мені: зараз мене знов посадовили на місце і вже ні-ні, ворухнутися було не можна.

Ну, я ще забула вам сказати, що в нас, тобто в бабусі, свій будинок, тобто маленький домик, всього троє вікон, весь дерев'яний і такий же старий, як бабуся; а нагорі мезонін; от і переїхав до нас у мезонін новий пожилець...

— Отже, був і старий пожилець? — мимохідь зауважив я.

— Та, звичайно ж, був,— відповіла Настенька,— ще й умів мовчати краще, ніж ви. Щоправда, він уже ледве повертав язиком. Це був дідок, сухий, німий, сліпий, кривий, оіже, врешті, йому не можна стало жити на світі, він і вмер; а далі й потрібен став новий пожилець, бо нам без пожильця жити не можна: це з бабусиним пенсіоном майже весь наш доход. Новий пожилець, як на те, був молодий чоловік, не тутешній, заїжджий. Тим що він не торгувався, то бабуся й пустила його, а потім і питає: "Що, Настенько, наш пожилець молодий чи ні?" Я збрехати не хотіла: "Атож,— кажу,— бабусю, не те щоб зовсім молодий, а так,нестарий".— "Ну,йприємний на вигляд?" — питає бабуся.

Я знову брехати не хочу. "Атож,— кажу,— на вигляд приємний, бабусю!" А бабуся каже: "Ох! клопіт, клопіт! Я це, внучко, на те тобі говорю, щоб ти не задивлялася на нього. От вік який! Бач, дрібний такий пожилець, а теж приємний на вигляд: не те за старих часів!"

А бабусі б усе за старих часів! І молодша вона була за старих часів, і сонце за старих часів тепліше було, і вершки за старих часів не так скоро кисли,— все за старих часів! От я сиджу й мовчу, а сама собі думаю: що ж це бабуся сама мене напоумлює, питає, чи гарний, чи молодий пожилець? Та тільки так, тільки подумала і тут же стала знову петлі лічити, панчоху в'язати, а далі й зовсім забула.

От приходить до нас одного разу ранком пожилець поговорити про те, що йому обіцяли кімнату шпалерами обклеїти. Слово по слову, бабуся ж балаклива та й каже: "Сходи, Настенько, до мене в спальню, принеси рахівницю". Я зараз же схопилася, вся, не знаю чого, за-шарілась та й забула, що сиджу приколота; нема того, щоб нишком відколоти, щоб пожилець не бачив,— рвонулася так, що бабусине крісло поїхало. Як побачила я, що пожилець усе тепер дізнався про мене, почервоніла, прикипіла до місця та раптом і заплакала,— так соромно й гірко стало ту мить, що хоч на світ не дивитися! Бабуся кричить: "Чого ж ти стоїш?" — а я ще дужче...

Пожилець як побачив, що мені стало соромно його, відкланявся й зараз пішов!

З того часу я, тільки-но шум у сінях, як мертва. Ось, думаю, пожилець іде, та мерцій про всяк випадок і відколю шпильку. Тільки все бував не він, не приходив. Минуло два тижні; пожилець і присилає Феклу сказати, що в нього книжок багато французьких і все гарні книжки, так що можна читати; то чи не хоче бабуся, щоб я їх почитала їй, щоб не нудьгувати? Бабуся погодилася з подякою, тільки все питала, моральні книги чи ні, бо якщо книги неморальні, то тобі, каже, Настенько, читати ніяк не можна, ти поганого навчишся.

— А чого ж навчуся, бабусю? Що там написано?

— А! — каже.— Описано в них, як молоді люди спокушають доброзвичайних дівчат, як вони, запевняючи, що хочуть одружитися з ними, завозять їх із батьківського дому, як потім залишають цих нещасних дівчат напризволяще, і їх спостигає найсмутніша доля. Я,— каже бабуся,— багато таких книжок читала, і все,— каже,— так прегарно описано, що ніч сидиш, нишком читаєш. То ти,— каже,— Настенько, гляди, їх не прочитай. Яких це,— каже,— він книг прислав? *

— А все Вальтера Скотта романи, бабусю.

— Вальтера Скотта романи! А гляди, чи нема тут яких фіглів-міглів? Подивись-но, чи не поклав він у них якоїсь любовної записочки?

— Ні,— кажу,— бабусю, нема записки.

— Та ти під оправою подивись; вони часом в оправу запихають, розбишаки!..

— Ні, бабусю, і під оправою нема нічого.

— Ну то ж то!

От ми й почали читати Вальтера Скотта і за якийсь місяць майже половину прочитали. Потім він іще й ще присилав. Пушкіна присилав, отже, врешті, я без книг і бути не могла й перестала думати, як би вийти за китайського принца.

Так стояла справа, коли одного разу мені трапилось зустрітися з нашим пожильцем на сходах. Бабуся за чимсь послала мене. Він зупинився, я почервоніла й він почервонів; однак засміявся, привітався, про бабусине здоров'я спитав і каже: "Що, ви книжки прочитали?" Я відповіла: "Прочитала".— "Що ж,— питає,— вам більше сподобалось?" Я й кажу: "Івангое та Пушкін найбільше сподобались". Тим разом на цьому й скінчилося.

За тиждень я знову трапилась йому на сходах. Тепер бабуся вже не посилала, а мені самій треба було чогось. Була третя година, а пожилець у цей час додому приходив. "Здрастуйте!" — каже. Я йому: "Здрастуйте!"

— А що,— каже,— вам не нудно цілий день сидіти з бабусею?

Як він це в мене спитав, я, вже не знаю чого, почер: воніла, засоромилась, і знову мені стало образливо, мабуть, того, що вже інші про це розпитувати стали. Я хотіла вже не відповзати й піти, та сили не було.

— Послухайте,— каже,— ви добра дівчина! Вибачте, що я з вами так розмовляю, але, запевняю вас, я вам більше, ніж бабуся ваша, бажаю добра. У вас подруг нема ніяких, куди б можна було в гості піти?

Я кажу, що ніяких, що була одна, Машенька, та й та до Пскова виїхала.

— Послухайте,— каже,— хочете зо мною в театр поїхати?

— В театр? А як же бабуся?

— Та ви,— каже,— нищечком від бабусі...

— Ні,— кажу,— я бабусі обманювати не хочу. Прощайте!

— Ну, прощайте,— каже, а більше нічого не сказав.

Тільки по обіді й приходить він до нас; сів, довго розмовляв з бабусею, розпитував, що вона чи виїздить куди-небудь, чи є знайомі — та раптом і каже: "А я сьогодні був ложу в оперу взяв: "Севільського цирульника" дають; знайомі їхати хотіли, та потім відмовились, у мене й лишився квиток на руках.

— "Севільського цирульника"! — закричала бабуся.— Та це той самий цирульник, якого за старих часів давали?

— Еге,— каже,— це той самий цирульник,— та й глянув на мене. А я вже все зрозуміла, почервоніла, і в мене серце від чекання застрибало!

— Та як же,— мовить бабуся,— як не знати! Я сама за старих часів на домашньому театрі Розіну грала!

— То чи не хочете поїхати сьогодні? — сказав пожилець.— В мене ж квиток марно пропадає.

— Та чого ж, поїдьмо,— каже бабуся,— чом не поїхати? А ось у мене Настенька в театрі ніколи не була.

Боже мій, яка радість! Зараз же ми зібралися, нарядились і поїхали. Бабуся хоч і сліпа, а все ж їй хотілося музику слухати, та, крім того, вона

старенька добра: більше— мене потішити хотіла, самі-бо ми ніколи не зібра-

лися б. Яке вже було враження від "Севільського цирульника", я вам не скажу, тільки весь той вечір пожи" лець наш так гарно дивився на мене, так гарно говорив, що я враз побачила: то він випробувати мене хотів ранком, коли запропонував, іцоб я сама з ним поїхала. Ну, радість яка! Спати я лягла така горда, така весела, так серце билося, що мене аж трохи залихоманило, і я цілу ніч марила про "Севільського цирульника".

Я гадала, що після цього він усе частіше заходитиме до нас,— аніяк. Він майже зовсім перестав. Так, раз на місяць, бувало, зайде, та й то тільки з тим, щоб у театр запросити. Разів зо два ми знову потім з'їздили. Тільки з цього я вже зовсім була невдоволена. Я бачила, що йому просто шкода було мене, що я в бабусі така занедбана, а більше й нічого. Далі й далі, і найшло на мене: і сидіти я не сиджу, і читати я не читаю, і працювати не працюю, часом сміюся й бабусі щось на злість роблю, іншим разом просто плачу. Нарешті, я схудла і мало не захворіла. Оперний сезон минув, і пожилець зовсім перестав заходити до нас; а коли ми стрічалися,— на тих самих сходах, звісно,— він так мовчки уклониться, так серйозно, мовби й розмовляти не хоче, і вже зійде зовсім на ганок, а я все ще стою на половині сходів/червона, як вишня, бо в мене вся кров почала шугати до голови, коли я з ним зустрінусь.

Тепер зараз і кінець. Якраз рік тому, у травні, пожилець приходить до нас і каже бабусі, що він справив тут зовсім своє діло і що треба йому знову виїхати на рік до Москви. Я, як почула, зблідла і впала на стілець, як мертва. Бабуся нічого не помітила, а він, заявивши, що виїздить від нас, відкланявся нам і пішов.

Що мені діяти? Я думала-думала, нудьгувала-нудьгу-вала та, нарешті, й зважилась. Завтра йому їхати, а я вирішила, що все скінчу ввечері, коли бабуся піде спати. Так і сталося. Я нав'язала у вузлик все, що було платтів, скільки треба білизни, і з вузликом у руках, ні жива ні

мертва, пішла в мезонін до нашого пожильця. Думаю, я йшла цілу годину сходами. Коли ж відчинила до нього двері, він так і скрикнув, на мене дивлячись. Він думав, що я привид, і кинувся мені води подати, бо я ледве стояла на ногах. Серце так билося, що в голові боліло, і розум мій помутився. А коли я отямилась, то почала просто з того, що поклала свій вузлик до нього на постіль, сама сіла поруч, затулилася руками і зайшлася слізьми. Він, здається, вмить усе зрозумів і стояв

передо мною блідий та так сумно дивився на мене, що серце в мені надірвало.

— Слухайте,— почав він,— слухайте, Настенько, я нічого не можу; я людина бідна; в мене поки що нема нічого, навіть посади порядної; як же ми будемо жити, коли б я й одружився з вами?

Ми довго розмовляли, але я, врешті, нестямилася, сказала, що не можу жити в бабусі, що втечу від неї, що не бажаю, щоб мене шпилькою приколювали, та що я, коли він хоче, поїду з ним до Москви, бо без нього жити не можу. І сором, і кохання, і гордість — усе разом говорило в мені, і я мало не в судорогах упала на постіль. Я так боялася відмови!

Він кілька хвилин сидів мовчки, потім устав, підійшов до мене і взяв мене за руку.

— Слухайте, моя добра, моя люба Настенько! — почав він теж крізь сльози,— слухайте. Присягаюся вам: якщо колись я матиму змогу одружитися, то неодмінно ви будете моїм щастям; запевняю, тепер самі ви можете дати мені щастя. Слухайте: я їду до Москви і пробуду там рівно рік. Я сподіваюсь влаштувати свої справи. Коли повернусь, і якщо ви мене не розлюбите, присягаюся вам, ми будемо щасливі. А тепер неможливо, я не можу, я не маю права будь-що обіцяти. Але кажу ще раз, якщо за рік це не станеться, то хоч колись, а неодмінно буде;

звичайно,— в тому разі, якщо ви не дасте переваги іншому, бо зв'язувати вас якимсь словом я не можу й не смію.

Ось що він сказав мені і назавтра поїхав. Умовилися бабусі про це нічичирк. Так він захотів. Ну, от тепер майже й скінчена вся моя історія. Минув якраз рік. Він приїхав, він уже тут цілі три дні і, і...

— І що ж? — закричав я, нетерпеливлячись почути кінець.

— І досі не приходив! — відповіла Настенька, ніби збираючись на силі.— Ні слуху ні духу...

Тут вона зупинилась, помовчала трохи, похилила голову і раптом, затулившись руками, заридала так, що в мені серце перевернулося від цих ридань.

Я ніяк не сподівався такої розв'язки.

— Настенько! — почав я несмілим і вкрадливим голосом.— Настенько! Бога ради, не плачте! З чого ви знаєте? Може, його ще нема...

— Тут, тут! — підхопила Настенька.— Він тут, я це знаю. У нас була умова, тоді ще, того вечора, напередодні від'їзду: коли вже ми сказали все, що я вам пере-повіла, і умовились, ми вийшли сюди гуляти, саме на цю набережну. Була десята година; ми сиділи на цій лавочці; я вже не плакала, мені солодко було слухати те, що він говорив... Він сказав, що зараз же, як приїде, прийде до нас, і якщо я не відмовлюсь від нього, то ми скажемо про все бабусі. Тепер він приїхав, я це знаю, і його нема, нема!

І вона знов ударилася в сльози.

— Боже мій! Та хіба ніяк не можна пособити горю? — закричав я, схопившись з лавочки в цілковитому розпачі.— Скажіть, Настенько, чи не можна буде хоч мені сходити до нього?..

— Хіба це можливо? — сказала вона, раптом підвівши голову.

— Ні, звісно, ні! — відповів я, схаменувшись.— А ось що: напишіть листа.

— Ні, це неможливо, цього не можна! — відказала вона рішуче, але вже похнюпивши голову й не дивлячись на мене.

— Як не можна? Чому ж не можна? — вів я, вхопившись за свою ідею. — Але знаєте, Настенько, як*ого листа? Лист до листа не приходиться і... Ой Настенько, це так! Довіртеся мені, довіртеся! Я вам не дам негарної поради. Все це можна влаштувати. Ви ж зробили перший крок — чому ж тепер...

— Не можна, не можна! Тоді я ніби нав'язуюсь...

— Ой добренька моя Настенько! — перебив я, не ховаючи усмішки.— Та ні ж, ні; ви, врешті, маєте право, бо він вам обіцяв. Та й з усього я бачу, що він людина делікатна, що він повівся гарно,— казав я, все більше захоплюючись логічністю власних доказів та умовлянь,— він як повівся? Він себе зв'язав обіцянням. Він сказав, що ні з ким не одружиться, крім вас, якщо тільки одружиться; а вам він лишив цілковиту волю хоч зараз від нього відмовитися... В такому разі ви можете зробити перший крок, ви маєте право, ви маєте перед ним перевагу, хоч би, приміром, якби схотіли розв'язати його від даного слова...

— Послухайте, ви б як написали?

— Що?

— Та цього листа.

— Я ось як написав би: "Шановний добродію..."

— Це так неодмінно треба — шановний добродію?

— Неодмінно! А втім, чого ж? Я думаю...

— Ну, ну! Далі!

— "Шановний добродію!

Вибачте, що я..." Проте ні, не треба ніяких вибачень! Тут самий факт усе виправдує, пишіть просто:

"Я пишу до вас. Простіть мені моє нетерпіння; але я цілий рік була щаслива надією; чи винна я, що не можу тепер витерпіти й дня сумніву? Тепер, коли вже ви приїхали, може, ви вже змінили свої наміри. Тоді цей лист скаже вам, що я не нарікаю й не винувачу вас. Я не винувачу вас за те, що не владна над вашим серцем; така вже доля моя!

Ви благородна людина. Ви не всміхнетесь і не подосадуєте на мої нетерплячі рядки. Згадайте, що їх пише бідна дівчина, що вона одна, що нема кому ні навчити її, ні порадити їй та що вона ніколи не вміла сама перебороти своє серце. Але простіть мене, що в мою душу хоч на одну мить закрався сумнів. Ви нездатні навіть і подумки скривдити ту, котра вас так кохала й кохає".

— Так, так! Це саме так, як я думала! — закричала Настенька, і радість засяяла в очах її.— О! ви розв'язали мої сумніви, вас мені сам бог послав! Дякую, дякую вам!

— За що? За те, що мене бог послав? — відповів я, дивлячись у захваті на її радісне личко.

— Так, хоч за те.

— Ой Настенько! Адже ж дякуємо ми деяким людям бодай за те, що вони живуть разом з нами. Я дякую вам за те, що ви мені зустрілися, за те, що цілий вік мій пам'ятатиму вас!

— Ну, годі, годі! А тепер ось що, слухайте-но: тоді була умова, що як тільки приїде він, то зараз же дасть знати про себе: лишить мені листа в одному місці в одних моїх знайомих, добрих і простих людей, котрі нічого про це не знають; або якщо не можна буде написати до мене листа, бо в листі не завжди все розкажеш, то він того ж дня, як приїде, буде тут якраз о десятій годині, де ми й поклали з ним зустрітися. Про його приїзд я вже знаю; але ось третій уже день нема ні листа, ні його. Піти мені ранком від бабусі ніяк не— можна. Віддайте листа мого завтра ви самі тим добрим людям, про котрих я вам казала: вони вже перешлють; а як буде відповідь, то самі ви принесете її ввечері о десятій годині.

— Але лист, листі Треба ж перше листа написати! То хіба аж позавтра все це буде..

— Лист...— відповіла Настенька, трохи зніяковівши,— лист... але...

Та вона не договорила. Вона спершу відвернула від мене своє личко, почервоніла,"як роза, і раптом я відчув у моїй руці листа, видно, давно вже написаного, готовісінького й запечатаного. Якийсь знайомий, милий, граціозний спогад промайнув у моїй голові.

— 1^, о—І^о, в, і — БІ, п, а — па,— почав я.

— Ї^ОБІпа! — заспівали ми обоє, я, мало не обіймаючи її від захвату, вона, почервонівши, як тільки могла почервоніти, й сміючись крізь сльози, що, наче перла, тремтіли на її чорних віях.

— Ну, годі, годі! Прощайте тепер!—сказала вона скоромовкою.— Ось вам лист, ось і адреса, куди віднести його. Прощайте! До побачення! До завтра!

Вона міцно стисла мені обидві руки, кивнула головою й стрілкою майнула до свого провулка. Я довго стояв на місці, проводячи її очима.

"До завтра! До завтра!" — пролинуло в моїй голові, коли вона зникла з очей моїх. ,

НІЧ ТРЕТЯ

Сьогодні був день сумовитий, дощовий, без просвітку, наче майбутня старість моя. Мене тиснуть такі химерні думки, такі темні відчуття, такі ще не ясні для мене питання юрмляться в моїй голові — а якось нема ні сили, ні хотіння їх розв'язати. Не мені розв'язати це все!

Сьогодні ми не побачимось. Учора, коли ми прощалися, хмари стали затягати небо й здіймався туман. Я сказав, що завтра буде негарний день; вона не відповіла, вона не хотіла проти себе говорити; для неї цей день і світлиц, і ясний, і жодна хмарка не застеле її щастя.

— Коли буде дощ, ми не побачимось! — мовила во* на.— Я не прийду.

Я гадав, що вона й не помітила сьогоднішнього дощу, а тим часом не прийшла.

Учора було наше третє побачення, наша третя біла ніч.

Одначе як радість та щастя роблять людину прекрасною! Як кипить серце коханням! Здається, хочеш вилити все своє серце в інше серце, хочеш, щоб усе було веселе, все сміялося. І яка заразлива ця радість! Учора в її словах було стільки ніжності, стільки доброти до мене в серці... Як вона упадала коло мене, як лащилася до мене, як підбадьорювала й ніжила моє серце! О, скільки кокетства від щастя! А я... Я брав усе за щиру правду; я думав, що вона...

Але, боже мій, як же міг я це думати? Як же міг я бути таким сліпим, коли все вже забрав інший, усе не моє; коли, нарешті, й сама ця ніжність її, її піклування, її любов... так, любов до мене,— були не що, як радість з того, що скоро побачиться з іншим, бажання нав'язати й мені своє щастя?.. Коли він не прийшов, коли ми прождали марно, вона ж спохмурніла, вона ж сторопіла й злякалася. Усі рухи її, всі слова її стали вже не такі легкі, грайливі й веселі. І, дивна річ,— вона подвоїла свою увагу до мене, мовби інстинктивно бажаючи вилити на мене те, чого сама хотіла собі, за що сама боялася, чи збудеться воно. Моя Настенька так сторопіла, так перелякалась, що, здається, збагнула, нарешті, що я кохаю її, і зласкавилася над моїм бідним коханням. Так, коли ми нещасні, ми дужче відчуваємо нещастя інших; почуття не розбивається, а зосереджується...

Я прийшов до неї з повним серцем і ледве дочекався побачення. Я не передчував того, що тепер переживатиму, не передчував, що все це не так скінчиться. Вона сяяла радістю, вона сподівалася на відповідь. Відповіддю був він сам. Він мусив прийти, прибігти на її поклик. Вона прийшла раніш за мене на цілу годину. Спершу вона з усього реготала, на кожне слово моє сміялася. Я став був говорити й замовк.

— Знаєте, чого я така рада? — сказала вона.— Така рада на вас дивитися? Так люблю вас сьогодні?

— Ну? — спитав я, і серце моє затремтіло.

— Я того люблю вас, що ви не закохалися в мене. Адже ж інший на вашому місці став би турбувати, настиритися, розохкався б, розхворівся, а ви такий милий!

Тут вона так стисла мою руку, що я мало не закричав. Вона засміялася.

— Боже! Який ви друг! — почала вона за хвилину дуже серйозно.— Та вас бог мені послав! Ну, що б зо мною було, якби вас не було тепер зо мною? Який ви безкорисливий! Як гарно ви мене любите! Коли я вийду заміж, ми будемо вельми дружні, більше, ніж як брати. Я вас любитиму майже так, як його... '

Мені стало в цю мить якось .страшенно сумно; однак щось схоже на сміх заворушилося в душі моїй.

— Ви в припадку,— сказав я,— ви боїтеся; ви думаєте, що він не прийде. і

, — Бог з вами! — відповіла вона.— Якби я була не така щаслива, я б, здається, заплакала від вашої невіри, від ваших докорів. А втім, ви навели мене на гадку й завдали мені довгу думу; та я подумаю потім, а тепер признаюся вам, що правду ви кажете. Еге! я якось сама не своя; я якось уся в чеканні' і відчуваю все якось занадто легко. Та годі, облишмо про почуття!..

В цей час зачулася хода і в темряві показався перехожий, що йшов назустріч нам. Ми обоє затремтіли; во? на мало не скрикнула. Я пустив її руку і зробив жест, наче хотів відійти. Та ми помилилися: це був не він.

— Чого ви боїтеся? Навіщо ви покинули мою руку?— сказала вона, простягаючи мені її знову.— Ну, що ж? Ми зустрінемо його разом. Я хочу, щоб він бачив, як ми любимо одне одного.

— Як ми любимо одне одного! — закричав я.

"О Настенько, Настенько! — подумав я.— Як багато ти сказала цим словом! Від такої любові, Настенько, часом холодіє на серці й важко стає на душі. Твоя рука холодна, моя гаряча, як вогонь. Яка сліпа ти, Настенько! О! яка нестерпна іноді щаслива людина! Але я не міг на тебе розсердитися!.."

Нарешті серце моє переповнилось.

— Слухайте, Настенько! — закричав я.— Знаєте, що зо мною було весь день?

— Ну, що, що таке? Розповідайте мерщій! Чого ж ви досі все мовчали!

— По-перше, Настенько, коли я виконав усі ваші доручення, віддав листа, був у ваших добрих людей, тоді... тоді я прийшов додому і ліг спати.

— Та й усе? — перебила вона засміявшись.

— Так, майже й усе,— відповів я, згнітивши серце, бо в очах моїх уже накипали дурні сльози.— Я прокинувся за годину до нашого побачення, але мовби й не спав. Не знаю, що було зо мною. Я йшов, щоб вам це все розказати, начеб час для мене зупинився, начеб одне відчуття, одне почування мусило лишитися в мені від цього часу навіки, начеб одна хвилина мала тривати цілу вічність і мовби все життя зупинилося для мене... Коли я прокинувся, мені здавалося, що якийсь музичний мотив, давно знайомий, десь колись чутий, забутий і солодкий, тепер згадувався мені. Мені здавалося, що він усе життя просився з душі моєї і аж тепер...

— Ой боже мій, боже мій! — перебила Настенька.— Як же це все так? Я не розумію ні слова.

— О Настенько! Мені хотілося якось переказати ъщ це дивне переживання...— почав я жалібним голосом," у котрому крилася ще надія, хоч вельми віддалена.

— Годі, перестаньте, годі! — заговорила вона, і в одну мить вона здогадалась, хитрунка!

Враз вона зробилася якась балакуча, весела, пустотлива. Вона взяла мене під руку, сміялась, хотіла, щоб і я теж сміявся, і кожне зніяковіле слово моє відгукувалося в ній таким дзвінким, таким довгим сміхом... Я починав сердитися, вона раптом пустилася кокетувати.

— Слухайте,— почала вона,— а мені трошки й досадно, що ви не закохалися в мене. Розберіть після цього людину! А все-таки, пане непохитний, ви не можете не похвалити мене за те, що я така проста. Я вам усе кажу, усе кажу, хоч би яка дурниця майнула мені в думці.

— Слухайте! Це одинадцята година, здається? — мовив я, коли розмірений звук дзвона загув з далекої міської-вежі. Вона раптом зупинилась, перестала сміятися й стала лічити.

— Так, одинадцята,— сказала вона, нарешті, боязким, нерішучим голосом.

Я зараз же розкаявся, що налякав її, змусив лічити години, і прокляв себе за припадок злості. Мені стало сумно за неї, і я не знав, як спокутувати свою провину. Я почав її втішати, вишукувати причини його відсутності, підводити різні доводи, докази. Нікого не можна було легше обдурити, як її, цієї хвилини, та й кожне такої хвилини якось радісно вислухує хоч би якусь розраду і раде-радісіньке, коли є бодай тінь виправдання.

— Та й смішно,— почав я, чимраз більше гарячкуючи й милуючись з незвичайної ясності своїх доказів,— та й не міг він прийти; ви й мене обдурили й захопили, Настенько, аж я лік часу загубив... Ви тільки подумайте: він ледве міг одержати листа; припустімо, йому не можна прийти, припустімо, він відповідатиме, то лист прийде не раніш, як завтра. Я по нього завтра, тільки почне-дніти, сходжу і зараз же дам знати. Припустіть, нарешті, тисячу ймовірностей: ну, його не було дома, коли прийшов лист, і він, може, його й досі не читав? Адже все може статися.

— Авжеж, авжеж! — відповіла Настенька.— Я й не подумала; звісно, все може статися,— вона казала, цілком ніби погоджуючись, але в голосі, як досадний дисонанс, чулася якась інша, віддалена думка.— Ось що ви зробіть,— мовила вона,— ви підіть завтра якнайраніше, і коли одержите щось, зараз же повідомте мене. Ви ж знаєте, де я живу? — І вона почала повторювати мені свою адресу.

Потім вона раптом стала така ніжна, така несміла зо мною... Вона, здавалося, слухала уважно, що я казав їй; та коли я щось спитав її, вона промовчала, зніяковіла й відвернула від мене голівку. Я заглянув їй в очі — так і є: вона плакала.

— Ну чи ж можна, чи ж можна? Ой, яка ви дитина! Яка дитячість!.. Годі!

Вона спробувала усміхнутися, заспокоїтися, але підборіддя її тремтіло і груди все ще колихалися.

— Я думаю про вас,— сказала вона мені після хвилинного мовчання, — ви такі добрі, що я була б кам'яна, коли б не відчувала цього... Знаєте, що мені спало* оце на думку? Я вас обох порівнювала. Чому він — не ви? Чому він не такий, як ви? Він гірший за вас, хоч я й люблю його більше, ніж вас.

Я не відказав нічого. Вона, здавалося, чекала, щоб я відповів що-небудь.

— Звичайно, я, може, ще не зовсім його розумію, не зовсім його знаю. Знаєте, я немовби завжди боялася його; він повсякчас був такий серйозний, такий ніби гордий. Звісно, я знаю, що це він тільки дивиться так, що в серці його більше, ніж у моєму, ніжності... Я пам'ятаю, як він подивився на мене тоді, коли я, пригадуєте, прийшла до нього з. вузликом; та все ж я його якось занадто шаную, а це ж начеб ми й нерівня?

— Ні, Настенько, ні,— відповів я,— це значить, що ви його понад усе в світі любите і багато дужче, ніж саму себе, любите.

— Та, можливо, це й так,— відповіла наївна Настенька,— але знаєте, що мені спало тепер на думку? Тільки я тепер не про нього казатиму, а так взагалі; мені це все давно вже наверталося в голову. Слухайте, чому ми всі не так, як мовби брати з братами? Чому найкраща людина завжди наче щось криє від іншої й мовчить про нього? Чому просто, зараз, не сказати, що є на серці, коли знаєш, що не на вітер своє слово скажеш? А то кожен так дивиться, начеб він суворіший, ніж є насправді, начеб усі бояться образити свої почуття, якщо дуже швидко виявлять їх...

— Ой Настенько! Правду ви кажете; але ж так буває з багатьох причин,— перебив я, хоч сам цієї хвилини придушував свої почуття більше, ніж будь-коли.

— Ні, ні! — відповіла вона з глибоким чуттям.— Ось ви, скажімо, не такий, як інші! Я, далебі, не знаю, як 'вам це розповісти, що я почуваю; але мені здається, ви ось, наприклад... хоч би тепер... мені здається, ви чимось для мене жертвуєте,— додала вона боязко, мигцем глянувши на мене.— Ви простіть мене, коли я вам так кажу: я-бо проста дівчина; я ж мало ще бачила на світі і, далебі, не вмію часом говорити,— додала вона голосом, що тремтів від якогось затаєного почуття, і силкуючись тим

часом усміхнутися,— але мені хотілось тільки сказати вам, що я вдячна, що я теж усе це відчуваю... О, дай вам боже за це щастя! Ось те, що ви наговорили мені тоді про вашого мрійника, цілковита неправда, тобто, я хочу сказати, до вас не стосується зовсім. Ви одужуєте, ви, справді, цілком інша людина, ніж як ви себе описали. Якщо ви коли-небудь покохаєте, то дай вам боже щастя з нею! А їй я нічого не бажаю, бо вона буде щаслива з вами. Я знаю, я сама жінка, і ви повинні мені вірити, коли я вам так кажу...

Вона замовкла й міцно потисла руку мені. Я теж не міг нічого казати від хвилювання. Збігло кілька хвилин.

— Так, видно, що він не прийде сьогодні! — мовила вона, врешті, підвівши голову.— Пізно!..

— Він прийде завтра,— сказав я найпереконливішим і твердим голосом.

— Авжеж,— додала вона розвеселившись.— Я сама тепер бачу, що він прийде тільки завтра. Ну, то до побачення! До завтра! Якщо буде дощ, я, може, не прийду. Але позавтра я прийду, неодмінно прийду, хоч би що зо мною було; будьте тут неодмінно; я хочу вас бачити, я вам усе розповім.

І потім, коли ми прощалися, вона простягла мені руку й сказала, ясно глянувши на мене:

— Ми ж тепер назавжди разом, правда?

О! Настенько, Настенько! Якби ти знала, який я тепер самотній!

Коли вибило дев'яту годину, я не міг усидіти в кімнаті, вбрався й вийшов, незважаючи на негоду. Я був там, сидів на нашій лавці. Я пішов був до їхнього провулку, та стало мені соромно, і я вернувся, не

глянувши на їхні вікна, не дійшовши двох крізків до їхнього будинку. Я прийшов додому в такій тузі, в якій ніколи не бував. Який вогкий, нудний час! Коли б була година, я прогуляв би там цілу ніч...

Але до завтра, до завтра! Завтра вона мені все розповість.

Однак листа сьогодні не було. А втім, так і мало бути. Вони вже вкупі...

НІЧ ЧЕТВЕРТА

Боже, як усе це скінчилося! Чим усе це скінчилося!

Я прийшов о дев'ятій годині. Вона була вж" там. Я ще здаля помітив її; вона стояла, як тоді, першого разу, спершись ліктями на поруччя набережної, і не чула, як я підійшов до неї.

— Настенько! — гукнув я її, через силу придушуючи своє хвилювання.

Вона хутко обернулася до мене.

— Ну! — сказала вона.— Ну! Швидше! Я непорозуміло дивився на неї.

— Ну, де ж лист? Ви принесли листа? — повторила вона, вхопившись рукою за поруччя.

— Ні, в мене нема листа,— сказав я нарешті,— хіба його ще не було?

Вона страшенно зблідла і довгий час дивилася на мене нерухомо. Я розбив останню її надію.

— Ну, бог з ним! — промовила вона врешті уривистим голосом.— Бог з ним, коли він так залишає мене.

Вона опустила очі, потім хотіла глянути на мене, але не могла. Ще кілька хвилин вона перемагала своє хвилювання, але раптом відвернулася, спершись ліктями на балюстраду набережної, і зайшлася слізьми.

— Годі, годі! — заговорив був я, але не стало мені сили, дивлячись на неї, казати далі, та й що б я міг казати?

— Не втішайте мене,— говорила вона з плачем,— н.е кажіть про нього, не кажіть, що він прийде, що він не кинув мене так жорстоко, так нелюдськи, як він це зробив. За що, за що? Невже щось було в моєму листі, в цьому нещасному листі?..

Тут ридання перетяли їй голос; в мене серце розрива* лося, на неї дивлячись.

— О, як це нелюдськи жорстоко! — почала вона знову.— І ні рядочка, ні рядочка! Хоч би відповів, що я не потрібна йому, що він відмовляється від мене; а то жодного рядка за цілі три дні! Як легко йому образити, скривдити бідну, беззахисну дівчину, котра тим і винна* що кохає його! О,, скільки я витерпіла за ці три дні! Боже мій, боже мій! Як згадаю, що я прийшла до нього перший раз сама, що я принижувала себе перед ним, плакала, що я вимолювала в нього хоч краплину кохання... І після цього!.. Слухайте,— заговорила вона, звертаючись до мене, і чорні оченята її заблищали,— та це не так! Це не може бути так; це неприродно! Або ви, або я обманулися; може, він листа не одержував? Може, він досі нічого не знає? Як же можна, розміркуйте самі, скажіть мені, бога ради, поясніть мені — я цього не можу втямити,— як можна так по-варварському грубо повестися, як він повівся зо мною! Ні словечка! Але ж до останньої людини в світі бувають жалісливіші. Може,

він щось чув, може, хтось йому набалакав про мене? — закричала вона, звернувшись до мене з запитом.— Як, як ви гадаєте?

— Слухайте, Настенько, я піду завтра: до нього від вашого імені.

— Ну!

— Я спитаю його про все, розповім йому все.

— Ну, ну!

— Ви напишіть листа. Не кажіть ні, Настенько, не кажіть ні! Я змушу його шанувати ваш учинок, він про все дізнається* і якщо...

— Ні, друже мій, ні,— перебила вона.— Годі! Більше ні слова, ні єдиного слова від мене, ні рядка — годі! Я його не знаю, я не кохаю його більше, я його за... буду...

Вона не доказала.

— Заспокойтеся, заспокойтеся! Сядьте тут, Настенько,— сказав я, саджаючи її на лавку.

— Та я спокійна. Годі вам! Це так! Це сльози, це просохне! Що ви гадаєте, що я занапащу себе, що я втоплюся?..

Серце моє було повне; я хотів був заговорити, але не міг.

— Слухайте! — вела вона далі, взявши мене за руку.— Скажіть: ви б не так зробили? Ви б не кинули тієї, їдо сама до вас прийшла, ви б не кинули їй в очі безсоромного глуму з її слабкого, дурного серця? Ви б поберегли її? Ви б уявили собі, що вона була сама, що вона не вміла доглянути за собою, що(вона не вміла вберегти себе від кохання до вас,

що вона не винна, що вона, врешті, не винна... що вона нічого не вдіяла!.. О боже мій, боже мій...

— Настенько! — закричав я, нарешті, неспроможний перебороти своє хвилювання.— Настенько! Ви краєте мені душу! Ви раните серце моє, ви вбиваєте мене, Настенько! Я не можу мовчати! Я мушу, зрештою, говорити, висловити, що накипіло в мене тут у серці...

Кажучи це, я підвівся з лавки. Вона взяла мене —за руку і з подивом дивилася на мене.

— Що з вами? — промовила вона, нарешті.

— Слухайте! — сказав я рішуче.— Слухайте мене, Настенько! Що я тепер казатиму, все нісенітниця, все нездійсненне, все дурне! Я знаю, що цього ніколи не може бути, але не можу ж я мовчати. Ім'ям того, що вам тепер завдає страждань, заздалегідь благаю вас, простіть мене!..

— Ну, що, що? — питала вона, переставши плакати й пильно дивлячись на мене, тоді як чудна цікавість блищала в її здивованих оченятах.— Що з вами?

— Це химерно, але я люблю вас, Настенько! Ось що! Ну, тепер усе сказано! — промовив я, махнувши рукою.— Тепер ви побачите, чи можете так говорити до мене, як допіру говорили, чи можете ви, врешті, слухати те, що я вам казатиму...

— Ну, що ж, що ж? — перебила Настенька.— Що ж з • цього? Ну, я давно знала, що ви мене любите, та тільки мені все здавалося, що ви мене так, просто, як-небудь любите... Ой боже мій, боже мій!

— Спочатку було просто, Настенько, а тепер, тепер... я так само, як ви, коли ви прийшли тоді до нього з вашим вузликом. Гірше, ніж як ви, Настенько, бо він тоді нікого не кохав, а ви кохаєте.

— Що це ви мені кажете! Я, врешті, вас зовсім не розумію. Але слухайте, навіщо ж це, тобто не навіщо, а чому ж це ви так, і так раптом... Боже! Я кажу дурниці! Але ви...

І Настенька зовсім зніяковіла. Щоки її спалахнули; вона опустила очі.

— Що ж діяти, Настенько, що ж мені діяти! Я винен, я зловжив.., Але ж ні, ні, не винен я, Настенько; я це чую, відчуваю, бо моє серце мені каже, що я правий, бо я нічим не можу вас скривдити, нічим образити! Я був друг вам: ну, ось я й тепер друг; я нічого не зраджував. Ось у мене тепер сльози течуть, Настенько. Нехай вони течуть, нехай течуть — вони нікому не заважають. Вони висхнуть, Настенько...

— Та сядьте ж, сядьте,— мовила вона, саджаючи мене на лавку,— ох, боже мій!

— Ні! Я не сяду, Настенько; я вже більше не можу бут^и тут, ви вже мене більше не можете бачити; я все скажу й піду. Я тільки хочу сказати, що ви ніколи б не знали, що я вас люблю. Я б зберіг свою таємницю. Я б не став мучити вас тепер, цієї хвилини, моїм егоїзмом. Ні! Але я не міг тепер витерпіти; ви самі заговорили про це, ви винні, ви в усьому винні, а я не винен. Ви не можете прогнати мене від себе...

— Та ні ж, ні, я не відганяю вас, ні! — казала На-стенька, ховаючи, як тільки могла, своє збентеження, бідненька.

' — Ви мене не женете? Ні! А я сам був хотів тікати від вас. Я й піду, тільки я все скажу спершу, бо коли ви тут говорили, я не міг усидіти, коли ви тут плакали, коли ви мучилися тому, ну тому (я вже назву це, Настенько), тому, що вас відкидають, тому, що відштовхнули ваше кохання, я відчув, що в моєму серці стільки любові для вас, Настенько, стільки любові!.. І мені стало так гірко, що я не можу допомогти вам цією любов'ю... що серце розірвалося, і я, я — не міг мовчати, я мусив говорити, Настенько, я повинен був говорити!..

— Так, так! Говоріть мені, говоріть до мене так! — сказала Настенька з незбагненним рухом.— Вам, може, дивно, що я з вами так говорю, але... говоріть! Я вам потім скажу! Я вам усе розкажу!

— Вам шкода мене, Настенько; вам просто шкода мене, друзятко моє! Що вже пропало, те пропало! Що вже сказано, того не вернеш! Правда? Ну, то ви тепер знаєте все. Ну, ось це відправна точка. Ну, гаразд! Тепер усе це дуже добре; тільки послухайте. Коли ви сиділи й плакали, я сам собі думав (ох, дайте мені сказати, що я думав!), я думав, що (ну, вже цього, звичайно, не може бути, Настенько), я думав, що ви., я думав, що ви якось там... ну, якимсь зовсім стороннім побитом, більш уже його не кохаєте. Тоді — я це й учора й позавчора вже думав, Настенько,— тоді я зробив би так, я неодмінно зробив би так, що ви б мене полюбили: ви ж бо сказали, ви ж самі казали, Настенько, що ви мене майже зовсім уже полюбили. Ну, що ж далі? Ну ось сливе й усе, що я хотів сказати; лишається; додати тільки, що було б тоді, коли б ви мене полюбили, тільки це, та й годі! Слухайте ж, друже мій,— бо все-таки ви друг мій,— я, звісно, людина проста, бідна, така незначна, тільки не в тому річ (я все якось не про те кажу, це від збентеження, Настенько), а тільки я б вас так любив, так любив, що коли б ви ще кохали його та й далі кохали того, котрого я не знаю, то все-таки не помітили б, що моя любов якось там для вас важка.-Ви б тільки чули, ви б тільки почували кожну мить, що біля вас б'ється вдячне, вдячне серце, гаряче серце, котре за вас... Ох, Настенько, Настенько! Що ви зо мною зробили!..

— Не плачте ж, я не хочу, щоб ви плакали,— мовила Настенька, хутко підводячись з лавки,— ходімо, встаньте, ходімо зо мною, не плачте ж, не плачте,— казала вона, утираючи мої сльози своєю хусткою, — ну, ходімо тепер; я вам, може, скажу щось... Та вже коли тепер він покинув мене, коли він забув мене, хоч я ще й кохаю його (не хочу вас обманювати)... але, слухайте, відповідайте мені. Коли б я, наприклад, вас покохала, тобто коли б я тільки... Ох, друже мій, друже мій! Як подумаю я, як подумаю, що я вас ображала тоді, що сміялася з вашого кохання, коли хвалила вас за те, що ви не закохались!.. О боже! Та як

же я цього не передбачила, як я не передбачила, як я була така дурна, але... ну, ну, я зважилась, я все скажу...

— Послухайте, Настенько, знаєте що? Я піду від вас, ось що! Просто я вас тільки мучу. Ось у вас тепер докори совісті за те, що ви насміхалися, а я не хочу, так, не хочу, щоб ви, крім вашого горя... я, звичайно, винен, Настенько, але прощайте!

— Стійте, вислухайте мене: ви можете ждати?

— Чого ждати, як?

— Я його кохаю; але це мине, це повинно минути, це не може не минути; вже минає, я чую... Як знати, може, сьогодні ж скінчиться, бо я його ненавиджу, бо він з мене насміявся, тоді як ви тут плакали разом зо мною, тим-то ви не відкинули б мене, як він, бо ви любите, а він не любив мене, бо я вас, зрештою, люблю сама... так, люблю! люблю, як ви мене любите; я ж сама вам це перше ще сказала, ви самі чули,— тому люблю, що ви кращий за нього, тому, що ви благородніший за нього, тому, тому, що він...

Бідолашна так хвилювалася, що не скінчила, поклала свою голову мені на плече, потім на груди й гірко заплакала. Я втішав, умовляв її, та вона не могла перестати; вона все тисла мені руку й казала поміж риданнями: "Почекайте, почекайте; я ось зараз перестану! Я хочу вам сказати... ви не думайте, щоб ці сльози — це так, від слабості, почекайте, поки мине..." Нарешті вона перестала, втерла сльози, і ми знову пішли. Я хотів був говорити, але вона довго ще все просила мене почекати. Ми замовкли... Нарешті вона набралася духу й пбчала говорити...

— Ось що,— почала вона слабким і тремтячим голосом, в' якому, проте, раптом забриніло щось таке, що загналося мені просто в серце й солодко занило в ньому,— не думайте, що я така мінлива й легковажна,

не думайте, що я можу так легко й скоро забути й зрадити... Я цілий рік його кохала і богом присягаюсь, що ніколи, ніколи навіть думкою не була йому невірна. Він знехтував це; він насміявся з мене,— бог з ним! Але він уразив мене й образив моє серце. Я — я не люблю його, бо я можу любити тільки те, що великодушне, що розуміє мене, що благородне; бо я сама така, і він невартий мене — ну, бог з ним! Він краще зробив, ніж коли б я потім обманулась у своїх сподіваннях і дізналася, хто він такий... Ну, все! Але звідки знати, добрий друже мій,— вела вона далі, тиснучи мені руку,— звідки знати, може, і все кохання моє було обман почуттів, уяви, може, почалось воно пустощами, дурницями, тому, що я була під наглядом у бабусі? Може, я повинна кохати іншого, а не його, не таку людину, іншого, котрий пожалів би мене і, і... Ну, лишімо, лишімо це,— перебила себе Настенька, задихаючись від хвилювання,— я вам хотіла тільки сказати... я вам хотіла сказати: коли, невважаючи на те, що я кохаю його (ні, кохала його), коли, невважаючи на це, ви ще скажете... коли ви почуваєте, що ваше коханий таке велике, що може, врешті, витіснити з мого серця попереднє... коли ви схочете зглянутися на мене, коли ви не схочете покинути мене саму в моїй долі, без утіхи, без надії, коли ви схочете кохати мене завжди, як кохаєте мене тепер, то присягаюся, що вдячність... що кохання моє буде, врешті, гідне вашого кохання... Чи візьмете ви тепер мою руку?

— Настенько,— закричав я, задихаючись від ридань,— Настенько!.. О Настенько!..

— Ну, годі, годі! Ну, тепер зовсім годі!—заговорила вона, ледве пересилюючи себе.— Ну, тепер уже все сказано, правда ж? Так? Ну й ви щасливі, і я щаслива; ні слова ж про це більше; почекайте} пожалійте мене... Говоріть про щось інше, бога ради!..

— Так, Настенько, так! Годі про це, тепер я щасливий, я... Ну, Настенько, ну, заговорімо про інше, мерщій, мерщій заговорімо; так! я готовий.!.

І ми не знали, що казати, ми сміялися, ми плакали, ми вимовляли тисячі слів без зв'язку й думки; ми то ходили тротуаром, то раптом поверталися назад і починали переходити через вулицю; потім зупинялися і знов переходили на набережну; ми були як діти...

— Я тепер живу сам, Настенько,— починав я,— а завтра... Ну, звичайно, я, знаєте, Настенько, бідний, у мене всього тисяча двісті, та це нічого...

— Звісно, ні, а в бабусі пенсіон; то вона нам не стане на заваді. Треба взяти бабусю.

— Звичайно, треба взяти бабусю... Тільки от Мот-рона...

— Ой, та й у нас теж Фекла!

— Мотрона добра, одна тільки вада: в неї нема уяви, Настенько, ніякісінької уяви; та це нічого!..

-г— Байдуже; обидві вони можуть бути разом; тільки ви завтра до нас переїздіть.

— Як це? До вас! Добре, я готовий...

— Авжеж, ви наймiть у нас. У нас, там, нагорі, мезонін; він порожній; пожилиця була, старенька, дворянка, вона виїхала, а бабуся, я знаю, хоче молодого чоловіка пустити; я кажу: "Навіщо ж молодого чоловіка?" А вона каже: "Та так, я вже стара, а тільки ти не подумай, Настенько, що я за нього тебе хочу заміж висватати". Я й догадалась, що це для того...

— Ой Настенько!..

І ми обоє засміялись.

— Ну, годі ж, годі. А де ви живете? Я й забула.

— Там біля —ського мосту, в будинку Баранникова.

— Це такий великий будинок?

— Еге, такий великий будинок.

— О знаю, гарний будинок; тільки ви, знаєте, киньте його й переїздіть до нас швидше...

— Завтра ж, Настенько, завтра ж; я там трошки винен за-квартиру, та це нічого... Я незабаром одержу платню...

— А знаєте, я, може, уроки даватиму; сама вивчусь і даватиму уроки...

— Ну от і чудово... А я незабаром нагороду одержу, Настенько...

— То от ви завтра й будете мій пожилець...

^ — Еге, і ми поїдемо на "Севільського цирульника", бо його тепер зхову дадуть скоро.

— Авжеж, поїдемо,— сказала, сміючись, Настенька,— ні, краще ми слухатимемо не "Цирульника", а щось інше...

— Ну, добре, щось інше; звичайно, це буде краще, а то я не подумав...

Кажучи це, ми обоє ходили мов у чаду, тумані, мов самі не знали, що з нами діється. То зупинялися і довго розмовляли на одному місці, то знов рушали ходити й заходили бозна-куди, і знову сміх, знову сльози... То Настенька раптом захоче додому, я не смію затримувати і схочу провести її до самого дому; ми рушаємо йти і раптом за чверть години знаходимо себе на набережній біля нашої лавки. То вона зітхне, і знов слізка набіжить на очі; я злякаюсь, похолону... Але вона тут же тисне мою руку і тягне мене знову ходити, балакати, розмовляти...

— Час тепер, час мені додому; я гадаю, дуже пізно,— сказала нарешті Настенька,— годі нам так пустувати!

— Авжеж, Настенько, тільки я вже тепер не засну; я додому не піду.

— Я теж, здається, не засну; тільки ви проведіть мене...

— Неодмінно!

— Але тепер уже ми неодмінно дійдемо до квартири.

— Неодмінно, неодмінно...

— Слово честі?.. Бо треба ж колись повернутися додому!

— Слово честі,— відповів я сміючись.

— Ну, ходімо!

— Ходімо!

— Подивіться на небо, Настенько, подивіться! Завтра буде чудовий день; яке блакитне небо, який місяць! Подивіться: оця ось жовта хмара

тепер засуває його, дивіться, дивіться!.. Ні, вона проминула його. Дивіться ж, дивіться!..

Та Настенька не дивилась на хмару, вона стояла мовчки, мов укопана; за хвилину вона стала якось боязко, тісно пригортатися до мене. Рука її затремтіла в моїй руці; я поглянув на неї... Вона сперлася на мене ще дужче. ;

В цю хвилину повз нас пройшов молодий чоловік. Він раптом зупинився, пильно, подивився на нас і потім знову ступив кілька кроків. Серце в мені затремтіло...

— Настенько,— мовив я стиха,— хто це, Настенько?

— Це він! — відповіла вона пошепки, ще ближче, ще тремтливіше пригортаючись до мене... Я ледве встояв "на ногах.

— Настенько! Настенько! Це ти! — почувся голос за нами, і ту ж мить молодий чоловік ступив до нас кілька кроків...

Боже, який крик! Як вона здригнулась! Як вона вирвалася з рук моїх і пурхнула устріч до нього!.. Я стояв і дивився на них, як убитий. Але вона ледве простягла йому руку, ледве кинулася в його обійми, як раптом знов обернулася до мене, опинилася біля мене, мов вітер, моз блискавка, і, перше ніж устиг я отямитися, обхопила мою шию обома руками й міцно, палко поцілувала мене. Потім, не мовивши до мене й слова, кинулася знов до нього, взяла його за руки й потягла його за собою.

Я довго стояв і дивився їм услід... Нарешті обоє вони зникли з моїх очей.

Ранок

Мої ночі скінчилися ранком. День був негарний. Ішов дощ і журливо стукав у мої шибки; в кімнатці було темно, надворі хмурно. Голова мені боліла й паморочилась; гарячка прокрадалася по моїх членах.

— Лист до тебе, батечку, з міської пошти поштар приніс,— промовила надо мною Мотрона.

— Лист! Від кого? — закричав я, схоплюючись із стільця.

— А не відаю,-батечку, подивись, може, там і написано від кого.

Я зламав печатку. Це від неї!

"О, простіть, простіть мене! — писала мені Настенька.— Навколішках благаю вас, простіть мене! Я обдурила і вас, і себе. Це був сон, примара... Я змучилася за вас сьогодні; простіть, простіть мене!.. — Не винуватьте мене, бо я нічим не змінилася перед вами; я сказала, що любитиму вас, я й тепер вас люблю, більше ніж люблю. О боже! якби я могла любити вас обох разом! О, якби ви були він!"

"О, якби він були ви!" — пролетіло в МОЇЙ ГОЛОВІ, Я згадав твої жхлова, Настенько!

"Бог бачить, що я тепер для вас зробила б! Я знаю, що вам важко й сумно. Я образила вас, але ви знаєте — чи ж довго пам'ятаєш образу, коли любиш. А ви мене любите!

ДякуюЕ так! дякую вам за цю любов. Бо в пам'яті моїй, воиа відбилась, як солодкий сон, котрий довго пам'ятаєш, прокинувшись; бо я довіку пам'ятатиму ту мить, коли ви так по-братньому відкрили мені своє серце і так великодушно прийняли в дар моє, вбите, щоб його берегти, леліяти, вилікувати його... Якщо ви простите мене, то пам'ять про вас буде піднесена в мені вічним, вдячним почуттям до вас, яке ніколи не згладиться з душі моєї... Я берегтиму цю пам'ять, буду вірна

їй, не зраджу її, не зраджу свого серця: воно занадто постійне. Воно ще вчора так хутко повернулося до того, кому належало навіки.

Ми зустрінемося, ви прийдете до нас, ви нас не покинете, ви будете вічно другом, братом моїм... І коли ви побачите мене, ви простягнете мені руку... так? ви простягнете мені її, ви простили мене, правда ж? Ви мене любите, як і досі?

О, любіть мене, не залишайте мене, бо я вас так люблю цієї хвилини, бо я гідна любові вашої, бо я заслужу її... друже мій любий! На тому тижні я виходжу за нього. Він повернувся закоханий, він ніколи не забував про мене... Ви не розгнівайтесь за те, що я про нього написала. Я-бо хочу прийти до вас разом із ним; ви його полюбите, правда ж?..

Простіть нас, пам'ятайте й любіть вашу

Настеньку".

Я довго перечитував цього листа; сльози просилися з очей моїх. Нарешті він випав у мене з рук, і я затулив обличчя.

— Голубе мій! — озвалася Мотрона.

— Чого, стара?

— А я павутиння все з стелі змела; тепер хоч женись, гостей клич, то впору...

Я подивився на Мотрону... Це була ще бадьора, молода старуха, але, не знаю чому, вона раптом уявилася мені із згаслим поглядом, зі зморшками на обличчі, згорблена, старезна... Не знаю чому, мені раптом уявилося, що кімната моя постаріла, як і Мотрона. Стіни й підло-

га вилиняли, все потьмяніло, павутиння розвелося ще більше. Не знаю чому, коли я глянув у вікно, мені здалося, що будинок насупроти теж .постарів і потьмянів, що штукатурка на колонах облупилась і обсипалась, що карнизи почорніли й потріскалися 5 стіни темно-жовтого яскравого кольору стали строкатими...

Чи то промінь сонця, виглянувши раптом з-за хмари, знову сховався під дощову хмарину, і все знов потьмяніло в очах моїх; а чи, може, перед мене майнула так непривітно й сумно вся перспектива мого майбутнього, і я побачив себе такого, як я тепер, рівно за п'ятнадцять років, постарілим, у тій самій кімнаті, таким же самотнім, з тією ж самою Мотроною, котра нітрохи не порозумнішала за всі ці роки.

Але щоб я пам'ятав образу мою, Настенько! Щоб я нагнав темну хмарку на твоє ясне, безтурботне щастя, щоб я, гірко попрікнувши, нагнав тугу на твоє серце, уразив його таємною гризотою й змусив його тоскно битися в хвилину блаженства, щоб я зім'яв бодай один з цих ніжних квітів, що ти вплела в свої чорні кучері, коли пішла разом із ним до вівтаря... О, ніколи, ніколи! Нехай буде ясне твоє небо, нехай буде світла й безтурботна мила усмішка твоя, нехай будеш ти благословенна за хвилину блаженства й щастя, яке ти дала іншому, самотньому, вдячному серцю!

Боже мій! Ціла хвилина блаженства! Та хіба цього мало бодай і на все життя людське?..